

Transnationale activiteiten van migranten in België

**Factor van integratie
of van terugtrekking in de eigen groep?**

Transnationale activiteiten van migranten in België

**Factor van integratie
of van terugtrekking in de eigen groep?**

COLOFON

Transnationale activiteiten van migranten in België.

Factor van integratie of van terugtrekking in de eigen groep?

Cette publication est également disponible en français sous le titre:
Les pratiques transnationales des migrants en Belgique. Vecteur
d'intégration ou de repli communautaire?

Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting,
Brederodestraat 21 te 1000 Brussel

AUTEURS

Nathalie Perrin – Onderzoekster
Marco Martiniello – Promotor
CEDEM – Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations –
Université de Liège

VERTALING

Lieve de Meyer.
Nalezing Nederlandse versie door Hannelore Goeman, onderzoekster,
Vrije Universiteit Brussel

COÖRDINATIE VOOR DE KONING BOUDEWIJNSTICHTING

Françoise Pissart – Directrice
Fabrice de Kerchove – Projectverantwoordelijke
Prabhu Rajagopal – Projectmedewerker
Marijke Goudeseune – Assistente

GRAFISCH CONCEPT

Pupil

VORMGEVING

Tilt Factory

PRINT ON DEMAND

Manufast-ABP vzw, een bedrijf voor aangepaste arbeid

Deze uitgave kan gratis worden gedownload van onze website
www.kbs-frb.be

Een afdruk van deze elektronische uitgave kan (gratis) besteld worden :
on line via www.kbs-frb.be, per e-mail naar publi@kbs-frb.be
of telefonisch bij het contactcentrum van de Koning Boudewijnstichting,
tel +32-70-233 728, fax +32-70-233 727

WETTELIJK DEPOT:

D/2893/2011/16

ISBN-13:

978-90-5130-733-7

EAN:

9789051307337

BESTELNUMMER:

2072

mei 2011

Met de steun van de Nationale Loterij

VOORWOORD

De voorbije jaren is het debat over migratie en integratie steeds verder gepolariseerd, zowel in België als op Europees niveau. Dit complexe en politiek gevoelige onderwerp baart de burgers steeds meer zorgen.

In die context is het van essentieel belang om de voorwaarden te scheppen voor een goed geïnformeerd debat, dat berust op objectieve gegevens en dat zonder enig taboe wordt gevoerd met de betrokken actoren. Dat is precies een van de krachtlijnen van de werking van de Koning Boudewijnstichting op het terrein van migratie en integratie. En daarom heeft de Stichting een reeks onderzoeken opgestart over hedendaagse uitdagingen zoals gezinshereniging en de nood aan buitenlandse arbeidskrachten in de sector van de gezondheidszorg of meer toekomstgerichte onderwerpen zoals de transnationale activiteiten van migranten.

Dit rapport heeft betrekking op dat laatste onderwerp, waarrond in ons land nog maar weinig onderzoek is gebeurd. Migranten hebben altijd al banden behouden met hun land van herkomst wanneer ze zich bestendig in hun gastland vestigen, maar de recente ontwikkelingen van de communicatiemiddelen en het vervoer bevorderen steeds regelmatigere contacten en uitwisseling tussen min of meer ver van elkaar verwijderde streken. Die activiteiten, die we samenvatten onder de noemer van transnationale activiteiten, spelen zich af op heel diverse domeinen als handel en economie, politiek, ontwikkeling, cultuur of sociale actie.

Dit onderzoek heeft het mogelijk gemaakt om te wijzen op de diversiteit van de transnationale activiteiten van mensen van Chinese, Congolese, Marokkaanse en Turkse herkomst die in België wonen. De getuigenissen die zijn ingezameld tijdens focusgroepen, illustreren die diversiteit en bieden ook waardevolle informatie over de motivatie van de migranten om daaraan deel te nemen en over de manier waarop ze daarbij te werk gaan. Een diepgaander analyse van die gegevens maakt het niet alleen mogelijk om dit nieuwe fenomeen beter te begrijpen, maar ook om na te gaan welke impact de transnationale activiteiten hebben voor het integratietraject van de migranten.

Zijn de transnationale activiteiten een factor van terugtrekking in de eigen groep of in tegenstelling een factor die de integratie van migranten bevordert? Brengen zij de banden van loyaliteit van de migranten ten opzichte van de samenleving in het gastland in het gedrang? In welke mate houdt het integratiebeleid dat uitgaat van een permanente vestiging van migranten in het land van bestemming,

rekening met hun toenemende mobiliteit? Welke voordelen halen de migranten uit die activiteiten en wat is de spin-off voor het land van herkomst?

Dit zijn enkele van de vragen die zijn behandeld door de onderzoekers van het 'Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations' van de Universiteit van Luik, aan wie de Stichting dit onderzoek heeft toevertrouwd en die zij bedankt voor hun oordeelkundige antwoorden en hun toekomstgerichte bedenkingen.

Koning Boudewijnstichting
Mei 2011

SUMMARY

In a world that is undergoing increased globalisation and is making use of ever more sophisticated means of communication, there is evidence of a considerable expansion in connections and exchanges taking place between individuals residing in geographical locations at quite a distance from each other. This is particularly true for people of immigrant origin established in Belgium, whose activities between their country of origin, their host country, and/or even other nations that have welcomed people from the same community, have also grown considerably. The King Baudouin Foundation, which is aware of this reality and keen to fill the existing gap in knowledge in this field, has commissioned the Research Centre for Ethnicity and Migration of the Université de Liège to carry out a study into the transnational practices of migrants in Belgium, as part of its 'Migration' field of action.

This study has focused particularly on the transnational practices developed by members of four groups, which are '*in principle*' classed as immigrant populations: the Chinese, Congolese, Moroccans and Turks. The focus on these four communities can be explained by the fact that they present very different profiles. Moroccans and Turks have been established in Belgium for almost half a century and constitute the main non-European populations in terms of number of individuals living over the whole of the territory. The Congolese community, which also has numerous nationals residing in our territory, is interesting particularly in view of the original links that link Congo to the Belgian kingdom. As far as the Chinese community is concerned, this is smaller in number and has established itself more recently, and has grown considerably over the last few years.

Based on the secondary analysis of semi-directional interviews performed earlier and on the analysis of information gained during various focus groups, this study has provided an insight into the variety of transnational practices developed by people of Chinese, Congolese, Moroccan and Turkish origin residing in Belgium. Thanks to this study it has also been possible to highlight the different areas of activity of preference of these different populations.

Thus, while the Turks and Moroccans have developed an intensive transnational activity both in the economic, socio-cultural and political areas, the other groups that have been studied as part of this research find themselves in intermediate positions as far as the intensity of their transnational activities is concerned, but especially in terms of the spectrum of activities deployed. The Chinese have particularly focused

their efforts on economic and socio-cultural fields whereas the Congolese have developed numerous activities within the political and development spheres.

The numerous social, cultural and economic practices developed by our respondents are not in any case perceived by those concerned as a questioning of their attachment to their 'new' country of residence. According to them, their involvement in the transnational space should be interpreted as the expression of a privileged link with a country and a given population or of a moral duty, especially where the first generations are concerned. If the transnational political involvement of certain respondents is to be seen from the same angle, for some migrants it can be proof of their wish to resolve the reasons for their emigration in order to be able to return to their country of origin.

If we follow the logic of assimilationist theses, the transnational practices should be particularly developed in communities that have experienced massive immigration in more recent times, such as the Chinese community, for example (Alba et Nee 2003; Waldinger 2006). On the contrary, the data collected demonstrate that people originating from the Moroccan and Turkish communities are just as widely represented in the transnational areas, even if it is true that the majority of our respondents originate from the first generations. Besides the settlement period of the community, other factors also seem to play just as big a role in the transnational involvement of migrants, such as the various types of capital which they have at their disposal. If certain activities, particularly economic ones, have been undertaken in order to improve one's socio-professional situation in Belgium, it particularly seems to be the case that people who have developed transnational practices of an economic, social or cultural nature, most often seem to have both financial and social resources available to them (network) as well as some knowledge of Belgian legislation. Therefore, the hypothesis that suggests that the development of transnational activities is a response to the uncertainty of immigrants' insertion into their host country (Portes 1997) does not *in principle* seem to be substantiated given our results.

Numerous representatives of second generations, particularly Moroccan and Turkish, have also become involved in transnational practices, mainly in economic or developmental practices. Indeed, for the descendants of immigrants, involvement in the transnational spaces remains a way of opening the field of professional opportunities and to consequently escape the ethno-stratification of work, which unfortunately remains a reality. However, beyond developing privileged links with a country of origin for professional reasons, the experience of numerous respondents stemming from second generations leads one to think that their transnational activity can also be interpreted as a way of expressing their loyalty towards the country of origin of their family, an expression of loyalty that does however not call into question their attachment to the country in which they have been educated. Besides this train of thought relating to the reproduction of the transnational activity of the youngest generations, it is also interesting, considering the example of the second generation of Turks, to contemplate the impact of the associative sector and of the political authorities of the country of origin in constructing a hybrid identity that promotes engagement in the transnational social space.

Even if women, with the exception of Congolese women, have to date had less of a presence compared to men in the various transnational social spaces, they too are starting to initiate transnational practices in social, cultural and even political spheres. This evolution not only seems due to a second generation of women liberated from cultural constraints, but also to a new female migration which shows that

involvement in transnational practices is not only a strategy of socio-economic mobility but that it can also be understood as a privileged means of emancipation and defence of one's rights.

If transnational practices have an impact on the integration process of migrants, this yet again contradicts the assimilationist theses. It is not because migrants have developed activities that are oriented towards their country of origin that they are therefore disinterested in their host country. On the contrary, in quite a number of cases, the experience of numerous respondents has shown that after having increased their economic capital and having acquired a certain prestige within their community and Belgian society thanks to their transnational activities, they feel more valued and more confident in their host society. Their socio-economic position is thus consolidated, and many of them have refocused their activities in Belgium after previously having been heavily involved in the transnational spaces.

Brief Bibliography

- Alba, Richard D. et Nee, Victor (2003), *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge: Harvard University Press).
- Portes, Alejandro (1997), *Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities* (Princeton: Princeton University).
- Waldinger, Roger (2006), "'Transnationalisme" des immigrants et présence du passé', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 22 (2), 23-41.

SAMENVATTING

In een steeds meer geglobaliseerde wereld, met steeds sterker ontwikkelde communicatiemiddelen, zijn de banden en de uitwisseling tussen mensen in min of meer ver van elkaar verwijderde geografische gebieden, sterk toegenomen. Die realiteit geldt met name voor mensen van allochtone afkomst in België. Ook hun activiteiten tussen hun land van herkomst, hun gastland en/of andere landen met mensen uit dezelfde gemeenschap zijn in aanzienlijke mate toegenomen. Uitgaande van die realiteit en om onze nog gebrekkige kennis op dit terrein uit te breiden, gaf de Koning Boudewijnstichting in het kader van haar actiedomein 'Migratie' het Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations van de Universiteit van Luik de opdracht tot een onderzoek over de transnationale activiteiten van de migranten in België.

Dit onderzoek had vooral aandacht voor de transnationale activiteiten van de leden van vier bevolkingsgroepen die we a priori als migranten beschouwen: Chinezen, Congolezen, Marokkanen en Turken. De aandacht voor die vier gemeenschappen valt te verklaren door hun sterk verschillend profiel. De Marokkanen en de Turken hebben zich al sinds een halve eeuw in België gevestigd en vormen qua aantal personen op het hele grondgebied de grootste niet-Europese bevolkingsgroepen. De Congolese gemeenschap, die ook veel leden telt op ons grondgebied, is vooral interessant omwille van de specifieke banden tussen Congo en het koninkrijk België. De Chinese gemeenschap ten slotte, die kwantitatief minder belangrijk is en die ook meer recentelijk is ontstaan in ons land, kent de laatste jaren wel een belangrijke ontwikkeling.

Op basis van de secundaire analyse van vooraf gevoerde semidirectieve interviews en van de analyse van gegevens uit de verschillende focusgroepen heeft dit onderzoek inzicht geboden in de diversiteit aan transnationale activiteiten van mensen van Chinese, Congolese, Marokkaanse en Turkse herkomst die in België wonen. Het heeft ook de mogelijkheid geboden om de verschillende activiteitendomeinen te onderscheiden waarop die verschillende bevolkingsgroepen bij voorkeur actief zijn.

Zo hebben de Turken en de Marokkanen zowel op economisch als sociaal-cultureel en politiek vlak een intense transnationale activiteit ontwikkeld, terwijl de andere in het onderzoek bekeken groepen een middenpositie innemen wat de intensiteit van hun transnationale activiteiten en vooral het spectrum van ontwikkelde activiteiten betreft: de Chinezen hebben zich vooral toegelegd op het economische en sociaal-culturele terrein, terwijl de Congolezen allerlei activiteiten hebben ontwikkeld op het vlak van politiek en ontwikkeling.

De vele sociale, culturele en economische transnationale activiteiten van onze respondenten betekenen voor de betrokkenen geenszins dat zij hun binding met hun 'nieuwe' woonplaats in twijfel trekken. Hun activiteiten in de transnationale ruimte moeten volgens hen veeleer worden geïnterpreteerd als de uiting van een bevoorrechte band met een bepaald land en een bepaalde bevolking of van een morele plicht, vooral bij de eerste generaties. De transnationale politieke betrokkenheid van sommige respondenten moet vanuit dezelfde hoek worden bekeken, maar kan voor sommige migranten ook een teken zijn dat zij de redenen voor hun emigratie willen wegnemen om zich opnieuw in hun land van herkomst te kunnen vestigen.

Uitgaande van een assimilatielogica zouden de transnationale activiteiten vooral sterk ontwikkeld moeten zijn binnen de gemeenschappen die meer recentelijk een massale immigratie hebben gekend, zoals bijvoorbeeld de Chinese gemeenschap (Alba en Nee 2003; Waldinger 2006). Maar de ingezamelde gegevens tonen evenwel dat mensen uit de Marokkaanse en Turkse gemeenschap net zozeer actief zijn in de transnationale ruimte, al moeten we erop wijzen dat de meeste van onze respondenten mensen van de eerste generatie zijn. Naast de lengte van het verblijf in ons land blijken dus ook andere factoren een even belangrijke rol te spelen bij de transnationale betrokkenheid van migranten, zoals de verschillende vormen van kapitaal waarover zij beschikken. Hoewel migranten bepaalde en vooral economische activiteiten hebben opgezet om hun sociaaleconomische situatie in België te verbeteren, blijkt toch vooral dat mensen die transnationale activiteiten van economische, sociale of culturele aard hebben ontwikkeld, meestal zowel beschikken over bepaalde financiële en sociale (netwerk) middelen als over een zekere kennis van de Belgische wetgeving. Op die manier lijken onze resultaten niet a priori de hypothese te bevestigen dat de ontwikkeling van transnationale activiteiten een antwoord is op de onzekerheid van de immigranten of zij zich in hun gastland zullen kunnen integreren (Portes 1997).

Er zijn ook veel vertegenwoordigers van de tweede generatie, vooral in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap, die betrokken zijn bij transnationale activiteiten, meestal op het vlak van economie of ontwikkeling. De betrokkenheid in de transnationale ruimte is voor afstammelingen van immigranten immers nog altijd een middel om toegang te hebben tot meer professionele mogelijkheden en op die manier te ontsnappen aan de etnische stratificatie van de werkgelegenheid die jammer genoeg nog altijd een realiteit is. Maar naast het benutten van de bevoorrechte banden met een land van herkomst om professionele redenen, kunnen we uit de ervaring van veel respondenten van de tweede generatie afleiden dat hun transnationale activiteit ook kan worden geïnterpreteerd als een uiting van hun loyaliteit ten opzichte van het land van herkomst van hun familie, een uiting van loyaliteit die evenwel geen vragen doet rijzen bij hun binding met het land waar ze zijn opgevoed. Naast dit denkspoor over de voortzetting van transnationale activiteiten door de jongere generaties is het ook interessant om ons af te vragen, bijvoorbeeld voor de tweede generatie Turken, welke impact het verenigingsleven en de politieke overheid in het land van herkomst hebben bij de ontwikkeling van een hybride identiteit die de betrokkenheid bij de transnationale sociale ruimte bevordert.

Behalve in de Congolese gemeenschap zijn de vrouwen tot op vandaag minder actief geweest dan de mannen in de verschillende domeinen van de transnationale sociale ruimte. Maar ook zij beginnen zowel economische als sociale, culturele en zelfs politieke transnationale activiteiten te ontwikkelen. Die evolutie lijkt niet enkel toe te schrijven aan een tweede generatie van vrouwen die bevrijd zijn van culturele verplichtingen, maar ook aan een nieuwe migratiegolf van vrouwen. Dit toont aan dat de

betrokkenheid bij transnationale activiteiten niet enkel een strategie voor sociaaleconomische mobiliteit is, maar ook kan worden begrepen als een bevoorrecht middel voor emancipatie en voor het verdedigen van de eigen rechten.

Als de transnationale activiteiten een invloed hebben op het integratieproces van de migranten, is dit opnieuw in tegenspraak met de assimilatielogica: het is niet omdat de migranten activiteiten hebben ontwikkeld die gericht zijn op hun land van herkomst, dat zij minder actief zijn in de samenleving in hun gastland. Integendeel, in veel gevallen heeft de ervaring van veel respondenten aangetoond dat zij zich gewaardeerd voelen en meer vertrouwen hebben in de samenleving van het gastland nadat zij hun economisch kapitaal hebben verhoogd en dankzij hun transnationale activiteiten een zeker prestige hebben verworven binnen hun gemeenschap en de Belgische samenleving. Wanneer ze op die manier hun sociaaleconomische positie hebben versterkt, gaan veel migranten hun activiteiten opnieuw op België richten nadat ze voordien bijzonder actief waren in de transnationale ruimte.

Beknopte bibliografie

- Alba, Richard D. et Nee, Victor (2003), *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge: Harvard University Press).
- Portes, Alejandro (1997), *Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities* (Princeton: Princeton University).
- Waldinger, Roger (2006), '“Transnationalisme” des immigrants et présence du passé’, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 22 (2), 23-41.

RÉSUMÉ

Dans un monde de plus en plus globalisé, au sein duquel les moyens de communication se sont fortement développés, les connexions et échanges entre des individus vivant dans des espaces géographiques plus ou moins éloignés se sont fortement accrus. Cette réalité concerne notamment les personnes d'origine immigrée établies en Belgique dont les activités entre leur pays d'origine, leur pays d'accueil et/ou encore d'autres Etats accueillant des personnes issues de la même communauté ont elles aussi considérablement augmentées. Consciente de cette réalité et soucieuse de parfaire nos connaissances encore lacunaires en ce domaine, la Fondation Roi Baudouin, dans le cadre de son domaine d'action « Migration », a commandité au Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations de l'Université de Liège une recherche relative aux pratiques transnationales des migrants en Belgique.

Cette recherche s'est particulièrement intéressée aux pratiques transnationales développées par les membres de quatre groupes de populations qualifiés *a priori* d'immigrées : les Chinois, les Congolais, les Marocains et les Turcs. Ce focus sur ces quatre communautés s'explique par le fait qu'elles présentent des profils très diversifiés. Les Marocains et les Turcs sont établis en Belgique depuis près d'un demi siècle et constituent les populations non européennes les plus importantes en nombre d'individus sur l'ensemble du territoire. La communauté congolaise, qui compte également de nombreux ressortissants sur notre territoire, est intéressante notamment par les liens originaux qui lient le Congo au royaume belge. La communauté chinoise, quant à elle, moins importante quantitativement et dont l'installation est plus récente, connaît un développement important ces dernières années.

Basée sur l'analyse secondaire d'entretiens semi-directifs réalisés préalablement et sur l'analyse des informations recueillies lors de différents focus groups, cette recherche a permis d'entrevoir la variété des pratiques transnationales développées par des personnes d'origine chinoise, congolaise, marocaine et turque résidant en Belgique. Elle a également permis de mettre en évidence les différentes sphères d'activité que ces différentes populations ont préférentiellement investies.

Ainsi, si les Turcs et les Marocains ont développé une intense activité transnationale tant dans la sphère économique, que socioculturelle ou politique, les autres groupes étudiés dans cette recherche se situent dans des positions intermédiaires en ce qui concerne l'intensité de leurs activités transnationales, mais surtout le spectre des activités

déployées : les Chinois se sont particulièrement investis dans les champs économique et socioculturel tandis que les Congolais ont développé de nombreuses activités dans le domaine politique et le développement.

Les nombreuses pratiques sociales, culturelles et économiques développées par nos répondants ne sont en aucun cas perçues par les intéressés comme remettant en cause leur attachement à leur 'nouveau' pays de résidence. Leur implication dans l'espace transnational est plutôt à lire selon eux comme l'expression d'un lien privilégié avec un pays et une population donnée ou d'un devoir moral, surtout en ce qui concerne les premières générations. Si l'implication politique transnationale de certains répondants est à considérer sous le même angle, elle peut pour certains migrants témoigner de leur désir de solutionner les motifs de leur émigration afin de pouvoir se réinstaller dans leur pays d'origine.

Si l'on suit la logique des thèses assimilationnistes, les pratiques transnationales devraient être particulièrement développées au sein des communautés ayant connu une immigration massive plus récente telle que la communauté chinoise par exemple (Alba et Nee 2003; Waldinger 2006). Les informations recueillies nous montrent au contraire que les personnes issues des communautés marocaines et turques sont tout autant investies dans les espaces transnationaux, même s'il est vrai que la majorité de nos répondants est issue des premières générations. Au-delà de la durée d'établissement, d'autres facteurs semblent ainsi jouer un rôle tout aussi important dans l'implication transnationale des migrants tels que les différentes formes de capital dont ils disposent. Si certaines activités, notamment économiques, ont été entreprises en vue d'améliorer sa situation socioprofessionnelle en Belgique, il apparaît surtout que les personnes ayant développé des pratiques transnationales d'ordre économique, social ou culturel disposent le plus souvent à la fois de certaines ressources financières et sociales (réseau) ainsi qu'une certaine connaissance de la législation belge. Ainsi, l'hypothèse qui suggère que le développement des activités transnationales est une réponse à l'incertitude de l'insertion des immigrés dans leur pays d'accueil (Portes 1997) ne semble *a priori* pas se confirmer au vu de nos résultats.

De nombreux représentants des deuxièmes générations, plus particulièrement marocaine et turque, se sont également investis dans des pratiques transnationales, le plus souvent des pratiques économiques ou de développement. L'implication dans les espaces transnationaux reste en effet un moyen pour les descendants d'immigrés d'ouvrir le champ des possibilités professionnelles et de ce fait échapper à l'ethnostratification du travail qui reste malheureusement une réalité. Toutefois, au-delà de la valorisation à des fins professionnelles de liens privilégiés avec un pays d'origine, l'expérience de nombreux répondants issus des deuxièmes générations amène à penser que leur activité transnationale peut également être lue comme une forme d'expression de leur loyauté envers le pays d'origine de leur famille, expression de loyauté qui ne remet toutefois pas en cause leur attachement au pays dans lequel ils ont été éduqués. À côté de cette piste relative à la reproduction de l'activité transnationale des plus jeunes générations, il est également intéressant, si l'on considère l'exemple de la deuxième génération turque, de se demander quel est l'impact du secteur associatif et des autorités politiques du pays d'origine dans la construction d'une identité hybride favorisant l'investissement dans les espaces sociaux transnationaux.

Si les femmes, à l'exception des Congolaises, se sont jusqu'à présent moins investies que les hommes dans les différents espaces sociaux transnationaux, elles commencent à initier elles aussi des pratiques

transnationales tant économiques que sociales, culturelles et même politiques. Cette évolution semble non seulement due à une deuxième génération de femmes libérée de contraintes culturelles, mais également à une nouvelle migration féminine qui montre que l'implication dans des pratiques transnationales est non seulement une stratégie de mobilité socioéconomique mais qu'elle peut également être comprise comme un moyen privilégié d'émancipation et de défense de ses droits.

Si les pratiques transnationales ont un impact sur le processus d'intégration des migrants, celui-ci contredit à nouveau les thèses assimilationnistes : ce n'est pas parce que les migrants ont développé des activités orientées vers le pays d'origine qu'ils se désinvestissent pour autant dans leur société d'accueil. Au contraire, dans bien des cas, l'expérience de nombreux répondants a montré qu'après avoir augmenté leur capital économique et avoir acquis un certain prestige au sein de leur communauté et de la société belge grâce à leurs activités transnationales, ils se sentent valorisés et plus en confiance dans leur société d'accueil. Leur position socioéconomique ainsi consolidée, nombreux sont ceux qui ont recentré leurs activités en Belgique après s'être auparavant fortement engagés dans les espaces transnationaux.

Bibliographie sommaire

- Alba, Richard D. et Nee, Victor (2003), *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge: Harvard University Press).
- Portes, Alejandro (1997), *Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities* (Princeton: Princeton University).
- Waldinger, Roger (2006), '“Transnationalisme” des immigrants et présence du passé', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 22 (2), 23-41.

INHOUDSTAFEL

I. Inleiding	21
II. Conceptueel kader	23
III. De Chinese, Congolese, Marokkaanse en Turkse gemeenschap in België	27
1. Demografie	27
2. Etnische media in België	31
3. Etnische scholen in België	34
4. Etnische verenigingen in België	35
IV. Methodologie	39
1. Bijkomende analyse van semidirectieve interviews	39
2. Focusgroepen	40
3. Epistemologische uitgangspositie	43
V. Transnationale activiteiten van migranten	45
1. Transnationale economische praktijken	45
2. Transnationale culturele en sociale praktijken	48
3. Transnationale politieke praktijken	52
VI. Mechanismen inzake de ontwikkeling, reproductie en transformatie van transnationale praktijken	57
1. Ontwikkeling van transnationale praktijken	57
2. Reproductie van transnationale praktijken	60
3. Transformatie van transnationale praktijken	64
VII. Impact op de buitenlandse politiek en op het ontwikkelingsbeleid	67
VIII. Impact op het integratieproces in het gastland	73
IX. Besluit	79
XI. Bibliografie	81

I. INLEIDING

In een steeds globalere wereld, met sterk ontwikkelde communicatiemiddelen, zijn de verbindingen en uitwisselingen tussen individuen die al dan niet in geografisch afgelegen plekken wonen, sterk toegenomen. Die werkelijkheid is in het bijzonder belangrijk voor personen van vreemde afkomst: de activiteiten tussen hun land van herkomst, hun gastland en/of andere landen die mensen uit dezelfde gemeenschap opnemen, zijn daardoor aanzienlijk toegenomen.

In de afgelopen jaren is de theoretische literatuur over het concept van het transnationalisme sterk aangegroeid, maar empirisch onderzoek naar de transnationale praktijken van personen van vreemde afkomst blijft in België beperkt in aantal en onvolledig. Dit onderzoek, dat werd gefinancierd door de Koning Boudewijnstichting in het kader van het actiedomein «Migratie» en werd uitgevoerd door het Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations (CEDEM) van de Universiteit Luik, wil bepaalde van die hiaten wegwerken en een totaalbeeld schetsen van de transnationale praktijken van migranten en personen van vreemde afkomst in België.

Het onderzoek heeft betrekking op de transnationale praktijken van vier bevolkingsgroepen die we *a priori* beschouwen als migranten: Chinezen, Congolezen, Marokkanen en Turken. We focussen ons op deze vier gemeenschappen omdat ze erg verscheiden profielen hebben. Marokkanen en Turken zijn al vijfenveertig jaar in België gevestigd en vormen, qua aantal individuen op het hele grondgebied, de grootste niet-Europese bevolkingsgroepen. De Congolese gemeenschap, die eveneens veel leden telt op ons grondgebied, is vooral interessant omwille van de speciale band tussen Congo en het Koninkrijk België. De Chinese gemeenschap is kleiner in aantal en vestigde zich hier veel recenter, maar in de afgelopen jaren is haar ledenaantal wel aanzienlijk toegenomen.

De term «gemeenschap» moet hier worden begrepen in de betekenis die Faist (2006: 6) eraan geeft: «Gemeenschappen vormen het cement dat zorgt voor de integratie van de leden van specifieke gemeenschappen op basis van waarden zoals vertrouwen, wederkerigheid, loyaliteit, en solidariteit: de leden voelen zich gebonden door rechten en plichten tegenover elkaar. De grenzen van gemeenschappen worden afgebakend door rechten en plichten, die kunnen steunen op diverse mechanismen zoals familiebanden, gedeelde kennis en waarden, het geloof in gemeenschappelijke instellingen, of religies.» Als we verwijzen naar de «Turkse gemeenschap» of naar de «Congolese gemeenschap» als een geheel, zijn we er ons wel volledig van bewust dat er binnen deze bevolkingsgroepen ook talrijke breuklijnen lopen.

De uitdrukkingen «transnationale migranten» of «transnationale gemeenschappen» gebruiken we in dit onderzoek niet omdat geen enkel individu en ook geen enkele groep op zich altijd transnationaal is. Integendeel zelfs. Het kan best dat migranten tijdens een bepaalde periode in hun leven veel transnationale activiteiten ontwikkelen en dat ze in andere periodes minder actief zijn op dat domein. Bovendien hebben veel onderzoekers (Koopmans and Statham 2001; Martiniello and Bousetta 2008; Tarrow 1994) aangetoond dat factoren zoals bijvoorbeeld de integratiemaatregelen van een gastland en ook de sociaaleconomische status van hun gemeenschap in diezelfde maatschappij, hun verschillende transnationale activiteiten al dan niet positief gaan beïnvloeden. Het komt er dus op aan te begrijpen in welke omstandigheden, wanneer, waarom en hoe sommige migranten starten met transnationale activiteiten en, omgekeerd, wanneer ze eventueel stoppen met het uitoefenen van dergelijke activiteiten.

In dit onderzoek focussen we ons op het transnationalisme van de basis, «grassroot transnationalism», zoals het werd gedefinieerd door Portes, Guarnizo en Landolt (1999). We willen immers in de eerste plaats aandacht besteden aan de verschillende transnationale activiteiten die worden uitgeoefend door migranten in België. Daarbij wil dit verkennend onderzoek de systematische beschrijving van de diverse activiteiten overstijgen en verschillende verklarende hypothesen naar voren schuiven over zowel politieke als economische factoren die een voorwaarde vormen voor het ontstaan van transnationale activiteiten. Het onderzoek wil eveneens de schijnwerpers richten op de eventuele repercussies die dergelijke activiteiten hebben op de gemeenschappen zelf, op de Belgische maatschappij en op het geïmplementeerde integratie- en ontwikkelingsbeleid.

Het eerste deel bestaat uit een literatuuroverzicht rond transnationalisme en schetst ons conceptueel kader. In het tweede deel borstelen we een portret van de vier bestudeerde bevolkingsgroepen en gaan we dieper in op de vele 'instrumenten' waarover ze beschikken om de band met hun land van herkomst te behouden en zelfs te versterken. De transnationale activiteiten van migranten worden dan uiteengezet volgens de verschillende (economische, socioculturele en politieke) activiteitsdomeinen waarin ze worden uitgeoefend en tevens trekken we daar de eerste lessen uit. Het derde deel geeft een update van de ontwikkelings-, reproductie- en transformatiemechanismen van de transnationale praktijken die al eerder werden uiteengezet. In de twee volgende delen proberen we te bepalen wat de eventuele consequenties zijn die transnationale activiteiten kunnen hebben op de Belgische buitenlandse politiek en het ontwikkelingsbeleid, alsook op de integratie van personen van vreemde afkomst in hun gastland. Tot slot formuleren we onze besluiten en stellen we enkele aanbevelingen voor die focussen op het beter benutten van de mogelijkheden en kansen die voortvloeien uit de transnationale activiteiten van migranten in België.

II. CONCEPTUEEL KADER

In de afgelopen jaren dook het woord «transnationaal» steeds vaker op in titels van conferenties en publicaties van onderzoekers. Hoewel de wetenschappelijke literatuur sterk toegenomen is, wordt het gebruik van de term nog altijd gekenmerkt door een theoretische ambiguïteit en een analytische verwarring. In een poging om de betekenis van de term uit te klaren zorgden bepaalde onderzoekers voor ondubbelzinnige definities van «transnationale migraties» en «transnationale velden».

Voor Glick Schiller en Fouron (1999: 344) bijvoorbeeld is «transnationale migratie een migratiepatroon waarin personen internationale grenzen overschrijden, zich vestigen en relaties opbouwen in een nieuw land, en toch de lopende sociale banden met de gemeenschap waaruit ze afkomstig zijn, behouden. Bij transnationale migratie leven de mensen hun leven letterlijk over internationale grenzen heen.»

Vier themagebieden worden grondig besproken in de wetenschappelijke literatuur over transnationalisme: (1) het feit dat het een nieuw fenomeen is, (2) het verband met de globalisering en in het bijzonder het dubbele perspectief van het transnationalisme «vanuit de top» en «vanuit de basis», (3) de mogelijke repercussies op de vorming van gemeenschappen en ook (4) de effecten ervan op assimilatie/integratiemodellen.

Het eerste debat, aangezwengeld door Pries (2001b) en Vertovec (2003), heeft betrekking op de originaliteit van het concept. Veel historici stonden kritisch tegenover de veronderstelling dat het om een nieuw fenomeen ging, een kritiek die vandaag in een brede kring van onderzoekers wordt aanvaard (Foner 1997; Lafleur 2005; J. Lucassen and Lucassen 1997; Smith 2003). Het is inderdaad zo dat er altijd al bij wijlen sprake was van een terugkeer en contacten met de landen van herkomst, maar dat gebeurde niet regelmatig en het zorgde niet voor het scheppen van nieuwe banden. Er waren weinig migranten die tegelijk actief waren in twee landen en de gevoelens tegenover het land van herkomst bleven relatief vaag. Ongetwijfeld heeft de technologische vooruitgang van de twee afgelopen decennia bijgedragen tot een intensivering van de contacten tussen migranten en hun land van herkomst, en ook met leden van hun etnische groep overal ter wereld. De ontwikkeling van de media heeft deze indruk van verbondenheid overigens nog versterkt en droeg bij tot een globale beeldvorming bij verschillende etnische groepen. Omwille van al deze redenen onderscheiden de migrantengroepen van het einde van de 20ste eeuw en het begin van de 21ste eeuw zich van hun voorgangers (Van Der Veer 2002). Bovendien staat men steeds

positiever tegenover de vele banden, wat voordien helemaal niet het geval was (Beck 2003). Het voorbeeld van het politieke transnationalisme toont aan dat de dubbele nationaliteit vandaag steeds meer gewaardeerd wordt. Dat biedt migranten de mogelijkheid om statuten en lidmaatschappen te combineren, waardoor ze hun kansen verhogen, zonder dat er voorbehoud wordt gemaakt inzake hun loyaliteit en hun trouw tegenover de landen waarmee ze op die manier verbonden zijn (Lafleur 2005).

Het tweede debat sluit sterk aan bij het eerste en focust op de band die er doorgaans is tussen transnationalisme en globalisering. De globalisering wordt doorgaans beschouwd als een toenemende vervlechting in de economische relaties op wereldvlak. Deze definitie onderschat echter de complexiteit en de multipliciteit van de globalisatie. Therborn (2000: 154) onderscheidt aldus verscheidene historische globaliseringsgolven en definieert de globalisering als «tendensen naar een wereldwijd bereik en een impact of verbondenheid van maatschappelijke fenomenen of een wereldomvattend bewustzijn onder maatschappelijke actoren». Vandaar dat transnationalisme niet anders kan worden begrepen dan als een aspect van de globalisering waar migranten een overheersende rol spelen door hun loyaliteit, hun solidariteit en hun engagement tegenover hun land van herkomst. Appadurai (1990) beklemtoont dat migranten, via wat hij het transnationalisme «vanuit de basis» noemt, zelf de macht hebben om nieuwe maatschappelijke ruimten vorm te geven dankzij hun transnationale activiteiten.

Naast dat transnationalisme «vanuit de basis» toonden politologen ook het belang aan van macro-instellingen die een soort van transnationalisme «vanuit de top» vorm geven. In deze gedachtegang is de overheid, via haar wetgevende en rechterlijke macht, nog altijd de centrale actor in het scheppen van een publieke sfeer en als voorwerp van politieke actie voor migranten (Joppke 1998).

Andere wetenschappers concentreren zich daarentegen op de neergang van de natiestaat en proberen te zien in welke mate de burgerlijke eisen en rechten en de transnationale beleidskeuzes van migranten afbreuk kunnen doen aan de bekwaamheid van de staten om activiteiten binnen hun grenzen te controleren en te reguleren. Hoewel migranten binnen de grenzen van een nationale staat beschikken over een geheel van rechten, zijn er blijkbaar veel onder hen die weigeren om hun identiteit exclusief aan een staat te koppelen. Vanuit het besef dat ze leven in een wereld die onderling verbonden is, schijnen ze dergelijke exclusieve wettelijke rechten af te wijzen, laten ze meerdere opties open, en transfereren ze hun maatschappelijk, politiek en economisch kapitaal van het ene politieke systeem naar een ander als dat noodzakelijk blijkt. Bij migranten resulteren de transnationale maatschappelijke domeinen, tussen hun land van herkomst en hun gastland, in een soort van «gedeterritorialiseerde» natiestaat waarin «het volk van een natie om het even waar in de wereld kan verblijven en toch niet buiten de staat woont» (Basch et al. 1994: 269). Tegenstanders van deze benadering vinden echter dat het concept van de gedeterritorialiseerde of postnationale natiestaat er niet in slaagt om een waarde toe te kennen aan het feit dat territorialiteit nog steeds een essentiële dimensie is in de definitie van de natiestaat (Aleinikoff 2003; Smith et al. 2001).

Zoals Morawska (2003: 620) onderstreept is de schijnbare dichotomie tussen het transnationalisme «vanuit de basis» en «vanuit de top» nog altijd niet opgelost, ondanks de werkzaamheden van sommige auteurs zoals Faist (2000) op het mesoniveau.

Het derde debat focust op de gevolgen van transnationale activiteiten op de migrantengemeenschappen: vormen ze de gemeenschappen of zijn ze de uitdrukking van een individualisering

van levensstijlen? Volgens Faist (2000), die transnationale migrantengemeenschappen opneemt in zijn kader, vereisen transnationale maatschappelijke ruimten de creatie van een nieuwe vorm van etnische gemeenschap die hij benoemt als een «gemeenschap zonder nabijheid». Portes (2001b) concentreert zich daarentegen op individuen en hun families die hun relationele, economische en culturele hulpbronnen gebruiken bij hun individuele of collectieve ontplooiingsstrategieën.

Een vierde kwestie, die centraal staat in veel actuele debatten, gaat over de relatie tussen transnationalisme en assimilatie. Twee standpunten komen voor in de relevante wetenschappelijke literatuur: het eerste beschouwt transnationalisme als tegengesteld aan assimilatie, terwijl het tweede vindt dat beide opties verenigbaar zijn. Zoals Brubacker (2001) in herinnering brengt, verwijst assimilatie in de traditionele betekenis naar opslorping en heeft ze normatieve connotaties. In deze optiek bedreigt het behoud van sociale banden met het land van herkomst de verwachte resultaten en schijnt het er volledig in strijd mee te zijn.

Andere auteurs betwisten deze binaire tegenstelling tussen assimilatie en transnationale banden. De school van Chicago bijvoorbeeld beschouwt transnationale praktijken als een overgangsfase die deze bevolkingsgroepen doormaken op hun weg naar assimilatie. Maar als dergelijke transnationale praktijken voorbijgaan, dan ontstaat er een tegenstelling tussen deze praktijken en assimilatie.

Voor Van Hear (1998) ontwikkelen migranten verschillende vormen van nationale trouw, door zich functioneel te integreren in de Westerse maatschappij en door hun nationale activiteiten te blijven uitoefenen. Ze kunnen hun identiteiten bijschaven, zich aanpassen aan de noden van het systeem en tegelijk afstand nemen van bepaalde verplichtingen. In deze optiek kan de dubbele nationaliteit originele sporen openen naar kansen en betrokkenheid, niet enkel voor de eerste generaties, maar ook voor hun afstammelingen. Een fundamentele kwestie is immers de duurzaamheid en de voortzetting van deze bevoorrechte banden en activiteiten in de nieuwe globaliseringscontext.

Voor Fibbi en d'Amato (2008: 7) vormen transnationale activiteiten van migranten «een soort derde weg tussen de assimilatie- en de terugkeeroptie, tussen een perspectief waarbij individuele actie overgedetermineerd is door macromaatschappelijke verplichtingen en een perspectief dat die actie bekijkt als het resultaat van de wil en de voorkeuren van de maatschappelijke actoren».

In het kader van dit verkennend onderzoek beroepen we ons op de definitie van Basch, Glick Schiller en Blanc-Szanton (1994: 7) over transnationalisme die zegt dat het gaat om: «de processen waarbij migranten op verschillende plaatsen sociale relaties smeden en onderhouden die hun land van herkomst koppelen aan hun gastland. We noemen al deze processen transnationalisme om te beklemtonen dat veel migranten vandaag sociale velden opbouwen die de geografische, culturele en politieke grenzen overschrijden».

Deze definitie vestigt volgens ons de aandacht op de drie hoofdelementen die belangrijk zijn voor een goed begrip van transnationalisme. Ten eerste zijn de banden die migranten binden aan natiestaten niet exclusief, maar velerlei. Ten tweede is de ruimte waarbinnen de transnationale activiteiten van migranten plaatsgrijpen niet duidelijk verdeeld tussen het land van herkomst en het gastland. Tot slot maakt deze definitie duidelijk dat het transnationalisme potentieel betrekking heeft op alle aspecten van het leven van migranten (Martiniello and Lafleur 2008: 649).

III. DE CHINESE, CONGOLESE, MAROKKAANSE EN TURKSE GEMEENSCHAP IN BELGIË

In het kader van dit verkennend onderzoek ging de aandacht in het bijzonder naar de transnationale activiteiten die worden uitgeoefend door leden van vier migrantengemeenschappen die zich gevestigd hebben op het Belgische grondgebied: het gaat om praktijken van migranten van Chinese, Congolese, Marokkaanse en Turkse afkomst. Vooraleer het onderwerp aan te snijden en in te gaan op de verschillende transnationale praktijken die deze migranten in België ontwikkeld hebben, lijkt het ons belangrijk om een portret te borstelen van de demografische situatie van deze bevolkingsgroepen in hun gastland. De migranten hebben zich overigens georganiseerd en ze beschikken vandaag over veel 'instrumenten' die werden ontwikkeld om de relatie die ze onderhouden met hun land van herkomst te behouden en zelfs te versterken. Via een overzicht van de media, scholen en etnische verenigingen op het Belgische grondgebied kunnen we de transnationale praktijken van migranten die in België wonen beter in hun context plaatsen.

1. Demografie

Tabel: De verdeling van Chinese, Congolese, Marokkaanse en Turkse onderdanen volgens de streek waar ze zich gevestigd hebben, 2010				
	België	Brussel	Vlaanderen	Wallonië
Totaal	10.666.866	1.048.491	6.161.600	3.456.775
	100%	9,8%	57,8%	32,4%
Belgen	9.695.418	753.448	5.807.230	3.134.740
	100%	7,8%	59,9%	32,3%
Vreemdelingen	971.448	295.043	354.370	322.035
	100%	30,4%	36,5%	33,1%
Chinezen	8.254	2.071	4.093	2.090
	100%	25,1%	49,6%	25,3%
Congolezen	16.132	7.955	3.586	4.591
	100%	49,3%	22,2%	28,5%
Marokkanen	79.867	39.101	26.596	14.170
	100%	49,0%	33,3%	17,7%
Turken	39.954	10.667	19.299	9.988
	100%	26,7%	48,3%	25,0%

(Bron: <http://statbel.fgov.be>)

Op 1 januari 2010 waren er 971.448 personen ingeschreven in het vreemdelingenregister in België. Van hen hadden er 8.254 de Chinese nationaliteit, 16.132 de Congolese nationaliteit, 79.867 de Marokkaanse nationaliteit en 39.954 de Turkse nationaliteit. De cijfers illustreren het belang van deze gemeenschappen in België, maar moeten wel omzichtig benaderd worden.¹ De Belgische wetgeving inzake het verwerven van de nationaliteit is immers een van de meest liberale ter wereld (Martiniello and Perrin 2009). Ten eerste heeft een niet te verwaarlozen aantal personen van vreemde afkomst gekozen voor een nationaliteitsverandering en diende daarom een naturalisatieaanvraag in. Volgens Eggerickx, Bahri en Perrin (2006) bezat 44,5 % van de bevolking van vreemde afkomst op 1 januari 2005 de Belgische nationaliteit; ongeveer de helft van deze personen (52,5 %) was geboren in het buitenland en had de Belgische nationaliteit verkregen door zich te laten naturaliseren, de andere helft (47,5 %) was geboren in België. Alleen al tussen 2003 en 2007 verwierven 43.721 Marokkanen, 19.498 Turken, 9.628 Congolezen en 1.497 Chinezen de Belgische nationaliteit². Ten tweede zijn de kinderen van veel migranten niet opgenomen in deze statistieken. Sedert het van kracht worden van de wet van 28 juni 1984³ – die de Belgische nationaliteit toekent aan kinderen geboren uit een gemengd huwelijk – en de wet van 13 juni 1991 – die de Belgische nationaliteit toekent aan kinderen van de derde generatie⁴ –, worden veel nakomelingen van migranten niet meer ingeschreven in het vreemdelingenregister en de beschikbare statistieken houden geen rekening met de nationale afkomst (Debuisson and Poulain 1992). Dit verklaart voor een groot deel de daling van het aantal Marokkanen en Turken vanaf 1991, en in mindere mate ook van het aantal Congolezen, een daling die geïllustreerd wordt in grafiek 1 hieronder. Volgens de gegevens van de Marokkaanse consulaten van Brussel, Antwerpen en Luik bijvoorbeeld bedraagt het aantal Marokkanen en Belgische Marokkanen dat zich in België heeft gevestigd 350.000 (Marfouk 2009).

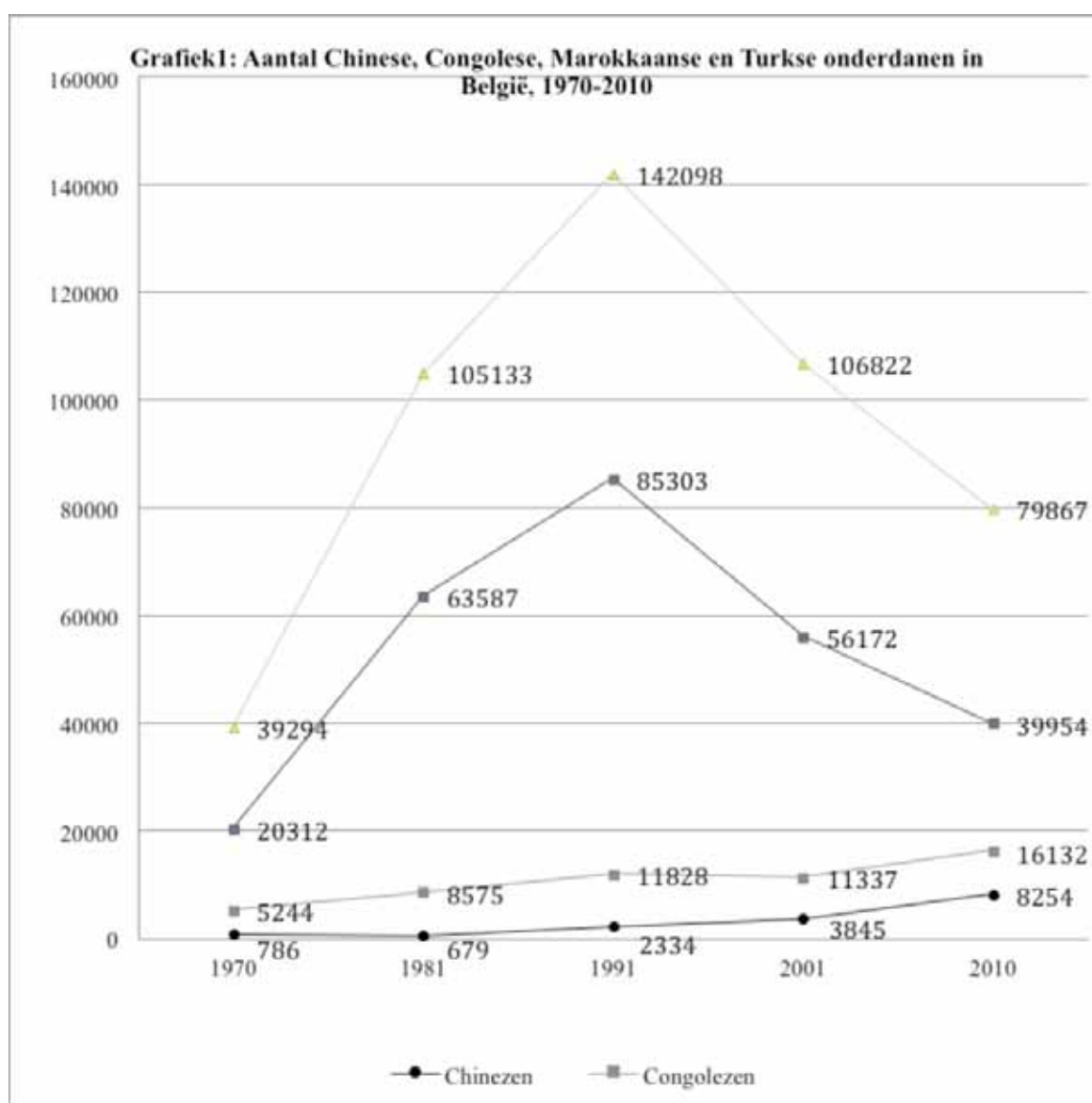
1 Sinds de hervorming van 1 maart 2000 kan elke buitenlandse onderdaan die meer dan zeven jaar in België woont de Belgische nationaliteit verwerven via een eenvoudige verklaring. Bovendien kan een naturalisatiedossier worden ingediend door elke vreemdeling van wie het verblijf niet beperkt is en die sedert minstens drie jaar – twee voor een persoon met een vluchtelingenstatuut – zijn hoofdverblijfplaats in België heeft.

2 Deze gegevens komen uit de tabel «Vreemdelingen die de Belgische nationaliteit verworven hebben, volgens hun verblijfplaats en hun vroegere nationaliteit, 2003-2007 » uitgegeven door het NIS en beschikbaar op het adres: <http://statbel.fgov.be>.

3 BS, 12 juli 1984.

4 BS, 3 september 1991.

Grafiek 1 toont de evolutie van het aantal onderdanen voor elke migrantengemeenschap die in België bestudeerd werd tussen 1970 – datum van de laatste volkstelling vooraleer de grenzen werden gesloten voor economische migratie – en 2010.

(Bronnen: INS 1974, 1982, 1992 ; <http://statbel.fgov.be>)

De curve die de Chinese immigratie in België voorstelt, vertoont een opmerkelijke stijging van het aantal Chinezen vanaf de jaren tachtig, een beweging die zich in de volgende decennia nog sterker doorzette.

Reeds in de 19de eeuw waren de Chinezen aanwezig in België, maar het is vooral na 1950 dat die aanwezigheid intenser wordt. De Chinese immigratiegolven in de jaren vijftig en zestig hebben hoofdzakelijk betrekking op migranten uit Hongkong en Zuidoost-Azië. In de jaren tachtig wint deze

migratiegolf nog aan kracht, met dit keer een meerderheid van migrerende arbeiders van het Chinese continent. De toenemende aangroei van het aantal Chinezen in België sinds de jaren tachtig heeft te maken met het migratiebeleid van Beijing. De volksrepubliek China oefent een erg strikte controle uit op de bewegingen van haar bevolking, zowel binnen het eigen grondgebied als bij het overschrijden van de buitengrenzen. Toch werden de procedures voor het verkrijgen van een paspoort geleidelijk vereenvoudigd sedert de economische hervorming en de politieke opening in het begin van de jaren tachtig. Tegelijkertijd verhoogde de Chinese overheid haar quota inzake het aantal werknemers die plannen hebben om hun kans te wagen in het buitenland (Lu and Touali 2007: 7).

Wat de Congolese immigratie in België betreft, kunnen er verschillende fasen worden onderscheiden. In de jaren zestig was de Congolese bevolking in België al vrij groot met 2.585 Congolezen die in 1961 waren ingeschreven in het vreemdelingenregister (NIS 1974: 12). De migranten uit de (Democratische) Republiek Congo waren grotendeels studenten die met een regeringsbeurs naar België kwamen om te studeren. Rekening houdend met de professionele perspectieven voor individuen met een universitair diploma in hun land van herkomst, zijn er veel van hen na het einde van hun studies teruggekeerd naar Congo. In de jaren zeventig en tachtig is de migratie van studenten nog toegenomen. Tegelijkertijd breidden de motieven om te migreren bij de Congolezen sterk uit. Sommigen wilden ontsnappen aan de armoede, anderen ontvluchtten het regime van Mobutu en kwamen in België politiek asiel aanvragen. Het aantal asielaanvragen bereikte aldus hoge toppen in de jaren negentig. Vandaag blijven asiel en studies de belangrijkste migratieredenen voor de uit Congo afkomstige bevolking die België woont. Maar het is eveneens belangrijk om de aandacht te vestigen op een andere factor: de gezinshereniging. Het aantal aanvragen voor gezinshereniging blijft aanzienlijk sedert de jaren negentig met een nieuwe tendens sinds het begin van het millennium: de vraag om gezinshereniging ten gunste van ouders (Perrin 2009).

De geschiedenis van de vestiging van Turken en Marokkanen in België vertoont veel gelijkenissen. Al voor de jaren zestig waren er Marokkanen en Turken die ervoor gekozen hadden om zich in België te vestigen, maar de ondertekening in 1964 van de bilaterale conventies inzake arbeidskrachten tussen de Belgische overheid en die in hun respectievelijk land van herkomst vormt een mijlpaal in de massale emigratie van Marokkanen en Turken naar het Belgisch koninkrijk. Ten gevolge van de akkoorden kwamen duizenden arbeiders zich in de jaren zestig en zeventig integreren op de Belgische arbeidsmarkt. Een voorbeeld: na de ondertekening van de bilaterale conventies steeg het aantal Marokkanen dat wettelijk in België verbleef van 471 in 1960 naar ongeveer 40.000 een decennium later. Bij de Turkse gemeenschap steeg het aantal individuen van 320 naar 20.312. De arbeiders werden door de overheid in hun land aangespoord om te emigreren en dat bleef zelfs zo na de sluiting van de Belgische grenzen in 1974. De Marokkaanse en Turkse overheid hoopten op die manier het armoedeprobleem in hun land op te lossen en hun infrastructuur te moderniseren dankzij de transfers van spaargeld van hun emigranten en hun latere terugkeer naar het land. Deze stroom van gastarbeiders resulteerde overigens in een nieuwe beweging van gezinshereniging, aangezien het koninkrijk België aan deze mannen had gevraagd om hun gezin mee te brengen. De gezinshereniging zal in de volgende decennia op geen enkel moment afnemen.

Naast de gastarbeiders en hun familieleden omvatten de statistieken over Marokkanen en Turken ook veel studenten die zich inschreven aan Belgische universiteiten, alsook veel vluchtelingen. Het ging daarbij vooral om intellectuelen die ontsnapt waren aan de repressie waarvan ze het slachtoffer waren

in de jaren dat Hassan II in Rabat aan de macht was. Ook het regime in Ankara spoorde veel Turken, intellectuelen en leden van verschillende etnische en religieuze minderheden aan om bescherming te zoeken in België. Twee evenementen in Turkije zouden die beweging nog versterken: de militaire staatsgreep van 12 september 1980 en de strijd tussen het Turkse leger en de Koerdische afscheidingsguerrilla in het zuidoosten van het land tussen 1984 en 1999.

Vandaag zien we een constante migratie van individuen die afkomstig zijn uit deze twee landen, in het bijzonder via asielaanvragen, vooral bij de Turkse migranten, via de inschrijving van studenten aan Belgische universiteiten en hogescholen, en via gezinshereniging.

2. Etnische media in België

Volgens Shiramizu (1997 geciteerd in Ishii 2005) is een etnisch medium, zoals media van etnische minderheden, «'idealiter' een medium dat geregeld informatie verstrekt, hoofdzakelijk in de taal van de minderheidsgroep, via personen van een raciale en etnische minderheidsgroep die in een bepaalde maatschappij wonen (...), voor de leden van die minderheidsgroep (...). In de realiteit kunnen ook de leden van de meerderheid van die maatschappij (hoofdstroom van die maatschappij) een bijdrage leveren, en ook de taal van de hoofdstroom in die maatschappij kan worden gebruikt. »

Etnische media zijn niet uitsluitend verspreiders van informatie, ongeacht of ze gedrukt zijn zoals kranten en tijdschriften, worden uitgezonden zoals de televisie of de radio, of steunen op nieuwe informatietechnologieën zoals het internet. Onderzoekers, zowel sociologen als communicatiedeskundigen, hebben aangetoond dat etnische media dienstig kunnen zijn bij het bereiken van twee doelstellingen die *a priori* contradictorisch lijken te zijn: (1) bijdragen tot etnische cohesie en culturele instandhouding en (2) de leden van etnische minderheden helpen om zich te integreren in de maatschappij in haar geheel (Riggins 1992 geciteerd in Karim 1998: 7). Aldus, stelt Husband (1994: 15), «hebben we autonome etnische minderheidsmedia nodig die kunnen spreken voor en tot hun eigen gemeenschap; etnische minderheidsmedia die een dialoog op gang kunnen brengen tussen etnische minderheidsgemeenschappen; en tussen deze en het publiek van de overheersende etnische gemeenschap».

Dit punt wil in geen enkel geval een volledige lijst opstellen van de bestaande etnische media in België. Het wil echter wel een overzicht geven van de mediamiddelen, en meer specifiek van diegene die worden geproduceerd in België, waarover de bestudeerde bevolkingsgroepen beschikken.

Gedrukte media die worden uitgegeven door leden van de bestudeerde gemeenschappen hebben vaak maar een erg beperkte levensduur in België, met uitzondering van de media bestemd voor de Chinese gemeenschap. Wilanga-Ebokwe (2005) schat de levensduur van Afrikaanse tijdschriften op één tot drie jaar. Marokkaanse pogingen inzake geschreven pers draaiden ook erg vaak uit op een mislukking. Tijdschriften zoals *Tribune Immigrée/Nouvelle Tribune*, *Al Adwaa*, *Horizons Magazines* en ook *Reflets Magazine* hadden altijd een erg beperkte verspreiding, ondanks de goede kwaliteit van sommige ervan. Veel van die publicaties zijn vandaag helemaal verdwenen uit de mediaruimte. De verschillende mislukkingen zijn grotendeels te verklaren door financiële problemen, nog versterkt door een beperkt lezerspubliek, waarmee de uitgevers, die doorgaans over geen enkele subsidie beschikten, kampten.

Verscheidene Turkse tijdschriften kenden eveneens financiële problemen, maar desondanks zijn sommige er toch in geslaagd om het hoofd boven water te houden. Dat geldt specifiek voor het tijdschrift *Anadolu* dat wordt gemaakt door vrijwilligers en gratis wordt verspreid onder de Turkse gemeenschap die in België woont. De gewone oplage bedraagt 7.000 exemplaren, maar van sommige speciale nummers werden er 20.000 exemplaren gedrukt. In dergelijke gevallen wordt het tijdschrift eveneens uitgegeven in het Engels, het Frans en het Nederlands. Het tijdschrift wordt wel gemaakt door vrijwilligers, maar schijnt toch wat steun te krijgen van politici van Turkse afkomst. Dat is eveneens het geval bij *Binfikir gazetesı* die al bestaat sedert 2004. Andere tijdschriften die door Turken worden uitgegeven, kennen een aanzienlijk succes, ook al krijgen ze geen steun van Ankara. Het gaat onder meer om het tijdschrift *De Koerden* dat wordt uitgegeven door het Koerdisch Instituut van Brussel en ook de maandelijkse *Bulletins Info-Türk*, die in het Frans en het Engels worden uitgegeven en al vierendertig jaar worden verspreid in België. Tot 1998 waren de *Bulletins* enkel beschikbaar op papier. Na een overgangsperiode van drie jaar worden ze vandaag nog enkel elektronisch uitgegeven en kunnen ze worden gedownload op de website van de vereniging. We noteren ook dat de vereniging *Info-Türk* eveneens talrijke boeken uitgeeft die erg kritisch staan tegenover de regering in Ankara. De tijdschriften en informatiebulletins zijn niet uitsluitend bestemd voor de Turkse gemeenschap in België, maar mikken op een veel ruimer lezerspubliek.

De Chinezen die in België wonen, hebben eveneens toegang tot papieren publicaties die al jaren beschikbaar zijn in bepaalde kiosken in de grote Belgische steden zoals Antwerpen en Brussel. Drie kranten, die zowel in België als in andere Europese landen beschikbaar zijn, worden uitsluitend geredigeerd op Belgische bodem: *Capital News*, *Rolic News* en *Euro Dragon News*. Hoewel de kranten hoofdzakelijk in België gemaakt worden, zijn ze van nature transnationaal. Een andere krant, *Sing Tao Daily*, wordt hoofdzakelijk geredigeerd in Groot-Brittannië, maar heeft veel correspondenten in België.

De radio schijnt in sommige gemeenschappen belangrijker te zijn geworden dan de schrijvende pers. Het medium heeft bijvoorbeeld een grote impact in de Arabische gemeenschap van België en veel van de zenders worden geleid en gemaakt door personen van Marokkaanse afkomst. De radio vervult verschillende functies zoals het verstrekken van informatie, cultuur en ook ontspanning. De Marokkaanse gemeenschap kan aldus luisteren naar *Radio Almanar* (105.4 FM), *Radio Al Manar-Al Markaziya* (106.8 FM) en ook *Radio Cultuur 3*, een multiculturele radiozender met veel belangstelling voor de Arabische cultuur. De Turken beschikken over twee frequenties: *Gold Fm* (106.1 FM) en *Radio Pasa* (105.6). De Congolezen kunnen op hun beurt luisteren naar *Radio Air Libre* (87.7 MHz), die al bestaat sinds 1980, en naar *Radio Campus* (107.2 FM), die twee programma's aanbiedt die door Congolezen worden gemaakt voor de Afrikaanse gemeenschap: «Sous l'arbre à palabres» en «Africana». Talrijke andere radiozenders, die mikken op een multicultureel publiek, maken uitzendingen voor migranten van de gemeenschap bezuiden de Sahara. Twee voorbeelden daarvan zijn *Radio Panik* (105.4 FM) en *FM Brussel* (98.8 FM). Er is echter geen enkele radiofrequentie die zich richt tot de Chinese gemeenschap in België.

Via kabel en satelliet kunnen in België talrijke televisiezenders worden bekeken. De grote Turkse en Marokkaanse zenders beschikken over afdelingen die specifieke uitzendingen maken voor hun emigranten die in Europa wonen. Hoewel er geen televisiekanaal is dat in het Chinees uitzendt vanuit België, kunnen de Chinezen die in België wonen per satelliet wel Chinese tv-programma's ontvangen die gemaakt worden in Groot-Brittannië, Hongkong, Taiwan of continentaal China. Er zijn eveneens Chinese

correspondenten in België, die voor de vermelde Britse zenders programma's over België maken. De Congolezen konden een tijd lang kijken naar de uitzendingen van *Radio Télévision Nationale du Congo* (RTNC). Maar naar verluidt wordt het tv-kanaal vandaag niet meer per satelliet uitgezonden in Europa. De Congolezen hebben wel toegang tot het programma, en ook tot andere zoals *Global TV*, via hun respectievelijke websites.

Het internet zorgt ongetwijfeld voor een grotere toegankelijkheid van de verschillende media voor migranten en het biedt ook de mogelijkheid om die informatie aan te vullen. De verschillende televisiekanalen, tijdschriften en ook radiozenders die overal ter wereld geproduceerd worden zijn vandaag toegankelijk voor de migrantengemeenschappen die zich in België hebben gevestigd. Radio *Congonet* is daarvan een erg goed voorbeeld. Deze oppositieradiozender wordt gerund door een Congolees die in Japan woont. De Congolezen die in België wonen, luisteren er niet alleen naar, maar verrijken de uitzendingen ook met eigen audioreacties die ze kunnen achterlaten op de website van de radio.

Vooraleer dit deel af te sluiten, moeten we ook nog de aandacht vestigen op een televisiezender die werd opgericht en volledig wordt gefinancierd door de Koerdische diaspora die in Europa woont, en gevestigd is in België. Het gaat om *Roj TV* waarvan de opnamestudio's zich bevinden in Denderleeuw. Dankzij de satelliettechnologie verspreidt *Roj TV* zijn programma's in niet minder dan zevenenzeventig landen, waaronder Iran, Irak, Syrië en Turkije. Vanuit de wetenschap dat de Koerden die in het Midden-Oosten wonen tot hun belangrijkste kijkerspubliek behoren, zendt het kanaal zijn programma's uit in de drie grootste Koerdische dialecten: Turks, Arabisch en Assyrisch.

Zoals we al vaststelden, konden heel wat problemen waarmee etnische media vaak worden geconfronteerd, gedeeltelijk worden opgelost door de technologische ontwikkeling en de democratisering van het internet. Bovendien is het aantal websites van dergelijke gemeenschappen in de afgelopen jaren voortdurend toegenomen. De sites worden opgezet door 'amateurs' of door 'professionelen' en omvatten een grote verscheidenheid aan kwesties en zaken waarin de verschillende migrantengemeenschappen op het Belgische grondgebied hun gading vinden.

In de Marokkaanse gemeenschap is er bijvoorbeeld *Dounia news* dat aan de abonnees (meer dan 11.000 personen volgens de verantwoordelijken van de website) gratis een wekelijks persoverzicht aanbiedt van artikels over Marokko en België en ook een activiteitenagenda die focust op België en Frankrijk. Andere Marokkaanse websites zoals *Yenoo* of *Biladi*, schijnen eveneens vaak bezocht te worden door de leden van de Marokkaanse gemeenschap. De Turkse websites lijken van hun kant minder te steunen op socioculturele informatie en sluiten ideologisch vaak aan bij het politiek landschap in Turkije (zie in het bijzonder *Ekip* en ook *Zoman Benelux*).

Ook de Congolese gemeenschap beschikt over een erg breed informatiespectrum. Een voorbeeld is *Congoscopie*, een elektronisch wetenschappelijk tijdschrift dat de aandacht wil vestigen op universitair onderzoek inzake Congolese vraagstukken in allerlei disciplines en talen. Maar er zijn ook sites die columns online plaatsen of soms erg partijdige analyses van de politieke en/of sociaaleconomische evolutie in Congo.

Er zijn enkele Chinese websites die informatie geven over België en China, maar die worden niet regelmatig geactualiseerd. Een voorbeeld is de website (Bi Hua Xin Wen Wang), www.bihua.org.

De diversiteit in het veld van de etnische media maakt dat het moeilijk is om er besluiten uit te trekken wat betreft hun kenmerken, hun producties en hun bijdragen aan het proces van een identiteitsopbouw. Zoals Husband, Beattie en Markelin (2000) hebben aangetoond, delen de etnische media enkel het kenmerk zich te richten tot een publiek dat zichzelf tot een specifieke gemeenschap rekent en een specifieke etniciteit deelt. Aldus spelen ze een belangrijke rol in het samenhorigheidsgevoel van de migrantenbevolking en nemen ze deel aan de opbouw van de denkbeeldige gemeenschappen die worden beschreven door Benedict Anderson (1991).

3. Etnische scholen in België

De benaming «etnische school» wordt relatief weinig gebruikt in onze taal en heeft ongetwijfeld een erg negatieve connotatie, in tegenstelling tot «multi-etnische scholen». Hurwitz en Day (1990 geciteerd in Tomhave 1992: 50) definiëren een etnische school als een «'volksschool' die bijdraagt tot de verspreiding van etnische gebruiken, tradities en talen, die een specifieke groep koestert en waardevol genoeg vindt om over te dragen aan latere generaties.» Wat ons onderzoek betreft, willen we hier niet bijdragen tot dit debat, maar willen we wel een overzicht geven van scholen die steunen op een religieuze, etnische of minderheidsidentiteit, binnen de Belgische maatschappij.

Onder de bestudeerde gemeenschappen is de Chinese diegene met de grootste keuze aan schoolinstellingen waarin de Chinese taal en cultuur centraal staan. Er bestaan immers niet minder dan zes Chinese scholen in België, verdeeld over de verschillende Belgische gewesten. De rol die Beijing speelt bij de vestiging van die scholen verdient onze aandacht. Volgens Maggie Leung «werden overzeese scholen in de Chinese taal altijd beschouwd als een belangrijk instrument voor de opbouw en de instandhouding van de Chinese cultuur» (Lu and Touali 2007: 14). De Chinese regering beseft dit ten volle en steunt hen zowel financieel als educatief via het promoten van de mobiliteit van Chinese leerkrachten in scholen die focussen op hun emigranten.

Tot voor kort lieten Turkse en Marokkaanse ouders met de wens dat hun nakomelingen de taal en de cultuur van hun land van herkomst zouden kennen, deze taak over aan de verschillende verenigingen van de gemeenschap en aan de moskeeën. Ze konden hun kinderen ook inschrijven in scholen die Onderwijs in Allochtone, Levende Talen (OALT) aanboden (vroeger Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur genoemd). De Vlaamse en de Franse Gemeenschap hebben daarover immers bilaterale akkoorden afgesloten met onder meer Turkije en Marokko.

Sedert enkele jaren zijn er echter ook verscheidene Turkse scholen opgedoken in het Belgische onderwijslandschap. De eerste, Nederlandstalige, school opende haar deuren in september 2003 in Schaarbeek. Het *Lucernacollege* werd opgericht op initiatief van Turkse ouders die in Vlaanderen wonen en het schrijft enkel leerlingen van Turkse afkomst in. De school wordt volledig gefinancierd door Turkse zakenmensen die lid zijn van de vereniging zonder winstoogmerk (vzw) *Prisma*, die financieel wordt gesteund door *Betiad*, een vereniging van Belgisch-Turkse zakenmensen. *Prisma* vzw is in feite een emanatie van de islamitische beweging *Nourdjou*, die erg machtig is in Turkije en werd opgericht door Fethullah Gülen. Die man richtte, zonder de confrontatie aan te gaan met de Turkse lekenstaat, een machtig netwerk op dat steunt op de media en de zakenwereld. Via deze beweging richtte hij elitescholen op in veel landen, waaronder België. De school wordt gesteund en gefinancierd door het Vlaams Ministerie

van Onderwijs (AlterEduc 2003). Sinds 2004 werden er ook *Lucernascholen* opgericht in Antwerpen, Genk en Melle. In de Franse Gemeenschap ontving de *Ecole de l'Avenir* haar eerste leerlingen in september 2006 in de gemeente Marchienne-au-Pont. Deze vrije school noemt zichzelf niet-confessioneel en werd opgericht door een Turkse inrichtende macht. Het project werd opgestart door de vzw *Dialogue* die bestaat uit leden van Turkse afkomst en zich eveneens beroept op de beweging *Nourdjou*.

We kunnen niet echt spreken van Marokkaanse scholen in België, maar Marokkaanse jongeren kunnen sedert september 2007 wel terecht in de *Ecole Avicenne* in Molenbeek. De school werd opgericht door de *Ligue d'entraide islamique* en wordt geleid door een man van Marokkaanse afkomst. Volgens sommige bronnen zou er ook worden gepraat over de oprichting van andere islamscholen. Wat de Congolese gemeenschap betreft, is er tot vandaag geen enkele school met een inrichtende macht die hoofdzakelijk bestaat uit Afrikanen en die een lespakket zou aanbieden dat specifiek afgestemd is op de Congolese jeugd. De jonge Congolezen moeten zich dus wenden tot de verenigingssector. Sommige verenigingen bieden immers taalcursussen aan voor het Lingala, Swahili, Tshiluba en het Kikongo, en ook lessen Congolese cultuur (bijvoorbeeld gegeven door verenigingen zoals *Mabiki* en ook *Nouvelle Ecriture Africaine*).

Uit gesprekken blijkt dat er twee hoofdredenen zijn waarom ouders hun kinderen inschrijven in etnische scholen of hen aansporen om een cursus taal van herkomst te volgen. Voor de meerderheid van de bevraagde Chinezen wordt het leren van het Chinees beschouwd als een grote troef voor de latere beroepsloopbaan van de kinderen. Voor de Congolezen, Turken en Marokkanen is talenkennis, van welke taal dan ook, in elk geval een grote troef en sommigen gaan ervan uit dat de handel met hun land van herkomst op middellange termijn interessante perspectieven kan bieden.

Een andere beweegreden heeft meer betrekking op het aanleren van de cultuur van herkomst. De onderdompeling in dergelijke scholen of cursussen zou helpen bij het oplossen van problemen tussen ouders en kinderen, problemen die verder gaan dan de taalkwestie omdat de meeste kinderen hun taal van herkomst (of minstens het dialect) kennen via hun ouders.

4. Etnische verenigingen in België

«Een migrantenorganisatie is om het even welke organisatie die hoofdzakelijk bestaat uit migranten of hun nakomelingen, ongeacht de specifieke activiteiten van dergelijke organisaties.» (De Haas 2006a: 7)

Migrantenverenigingen vervullen talrijke rollen voor bevolkingsgroepen die geïmmigreerd zijn. Ze vormen in de eerste plaats een belangrijke socialiseringsfactor en een plek voor identiteitsherbronning. Het zijn ook gastvrije ruimten waar mensen elkaar wederzijds helpen. Daarnaast hebben deze verenigingen ook een grote politieke functie. Migrantenverenigingen kunnen, net als elke andere vereniging, een sleutelrol spelen in de politieke integratie van personen van migrantenafkomst in hun gastland. Ze treden immers op als een representatieve stem van hun groep (Bloemraad 2005; Walker 1991); ze maken individuen warm voor collectieve acties (McAdam et al. 1996) en, via hun participatie bij het organiseren van activiteiten en het nemen van beslissingen, leren die personen de competenties aan die ze nodig hebben om politiek te participeren. Aldus opereren migrantenverenigingen als «smeltkroezen van de democratie» (Bloemraad 2005; Verba et al. 1995).

Het is onmogelijk om precieze cijfers te geven over het aantal etnische organisaties in België. Dat komt hoofdzakelijk omwille van vier redenen. Ten eerste beschikken etnische verenigingen niet over een specifiek statuut: ze kunnen geregistreerd zijn als een vereniging zonder winstoogmerk (vzw) of als een niet-gouvernementele organisatie (ngo). Anders gezegd, zonder een duidelijke referentie naar hun nationale of etnische herkomst, is het moeilijk om hen te identificeren. Ten tweede zijn veel verenigingen niet officieel geregistreerd in het *Belgisch Staatsblad* en zijn het 'feitelijke verenigingen'. Ten derde is het op basis van lijsten die gemaakt zijn door bepaalde organisaties of instellingen of die steunen op het *Belgisch Staatsblad* doorgaans niet mogelijk om te weten of die verenigingen nog bestaan, of ze veel leden tellen (sommige kunnen immers worden beschouwd als 'brievenbussen'), of ze echt actief zijn en welke soorten activiteiten ze organiseren. Bovendien verschijnen sommige organisaties verscheidene keren onder andere namen omdat ze misschien veranderd zijn van naam of omdat ze bijvoorbeeld veel onderafdelingen hebben in de verschillende gewesten van het land (De Bruyn et al. 2008: 21).

De oudste vereniging die werd opgericht door vertegenwoordigers van een van de bestudeerde gemeenschappen, dateert van 1919: het gaat om de '*Union congolaise – Société de secours mutuel et de développement de la race congolaise*'. Er bestonden al andere verenigingen in verband met Congo, maar die werden bestuurd door ex-kolonialen. De vereniging werd opgericht door Paul Panda Farnana, een symboolfiguur in de Congolese gemeenschap van die tijd, en verscheidene van zijn landgenoten, voor het merendeel soldaten die de oorlog van 1914-1918 hadden overleefd. De '*Union congolaise*' wilde dat de Belgische staat de rechten van de veteranen van de Grote Oorlog erkende. Een van de symbooleisen die in hun klachtenbundel stond, ging over het oprichten van een monument voor de Onbekende Congolese Soldaat. Lange tijd werden de enige Congolese verenigingen in België bestuurd door Congolezen die in België kwamen studeren. Hun verenigingen hielden zich vooral bezig met politieke activiteiten.

De oudste 'Chinese' vereniging in België werd in 1957 opgericht in Brussel als de *Associatie België-China*. In de eerste jaren streefde ze twee doelstellingen na: (1) de promotie van de handelsrelaties tussen België en China en (2) de diplomatieke erkenning van de Volksrepubliek China, die werd opgericht in 1949. De vereniging bestond oorspronkelijk uit Chinezen, maar ook uit Belgische, in het bijzonder politieke, prominenten. Tot 1974 was het de enige 'Chinese' vereniging die gevestigd was op Belgische bodem. Dat veranderde met de oprichting van de *Vereniging van de Chinese Gemeenschap van België* die uitsluitend door Chinese onderdanen werd bestuurd. Vandaag bestaan er een dertigtal Chinese verenigingen in België.

Verenigingsinitiatieven van Marokkanen en Turken die in België woonden, zijn iets later ontstaan. Toch vonden deze gastarbeiders, die zich in de loop der jaren in België hadden gevestigd en vaak hun familie lieten overkomen, het steeds meer nodig om zich te groeperen in specifieke verenigingen; ten eerste om socialiseringsplekken te scheppen, en ten tweede om in te spelen op hun eigen noden (religie, repatriëring van lichamen, de politieke situatie in het land van herkomst) waaraan niet werd tegemoet gekomen door de bestaande Belgische verenigingen. De eerste Marokkaanse vereniging bijvoorbeeld, het *Fonds de solidarité maghrébine*, werd in 1972 opgericht in Brussel. Dat was het gevolg van een tragische gebeurtenis: een arbeidsongeval op een bouwterrein waarbij twee werknemers van Marokkaanse afkomst omkwamen. Dit bracht een solidariteitsbeweging op gang om geld in te zamelen voor het repatriëren van de lichamen van de twee overledenen. De vereniging ontstond dankzij de actie

van enkele opposanten van het politieke regime in Rabat en van Marokkanen die actie voerden in Belgische vakbonden. De beweging bleef ongeveer twee jaar bestaan en gaf aanleiding tot discussies over een verenigingsproject dat deze eerste collectieve actie kon overstijgen.

Volgens bepaalde auteurs zoals Manço (2007) worden er vanaf de tweede helft van de jaren zestig verenigingsactiviteiten van de Turkse gemeenschap gesignaleerd, maar ze zullen pas in de volgende decennia tot bloei komen. Overigens hebben de Turken zich, net als de Marokkanen, vrij snel na hun vestiging in België geïntegreerd in de vakbonden. Aanvankelijk zagen de vakbonden de massale komst van gastarbeiders als een bedreiging, maar vrij snel gingen ze beseffen dat de problemen waarmee de gastarbeiders werden geconfronteerd, hun eigen strijd dienden. Gevolg: ze ontwikkelen niet alleen een hele reeks acties ten voordele van de gastarbeiders, maar proberen ze eveneens actief te betrekken bij hun acties.

In de jaren zeventig doken in de Marokkaanse en de Turkse gemeenschap verscheidene verenigingen op die kunnen worden verdeeld in twee onderscheiden types. Ten eerste gaan de Marokkaanse en de Turkse regering proberen om hun emigranten te begeleiden en daarom bieden ze aan hun bevolking die in België woont een hele reeks activiteiten aan zoals het aanleren van de taal van herkomst, religieus onderwijs en ook artistieke activiteiten. De opgerichte verenigingen, die materieel en financieel worden gesteund door de ambassades en consulaten van de twee landen, waren bedoeld om een zekere controle te behouden over de Marokkaanse en de Turkse onderdanen en om hen aan te sporen om fondsen naar hun vaderland te sturen via bankinstellingen. Zo nam Rabat bijvoorbeeld het initiatief, dat ook betrekking heeft op andere Europese landen zoals Frankrijk, om *Verenigingen van arbeiders en handelaars* op te richten in België. Parallel met deze verenigingen die geleid werden door de ambassades en consulaten, gaan de Turkse en de Marokkaanse migranten echter eveneens beginnen met zichzelf te organiseren.

In de jaren zeventig zien we ook de ontwikkeling van een tweede type vereniging binnen de Turkse en de Marokkaanse gemeenschap. Het waren initiatieven van leidinggevende migranten zoals studenten en intellectuelen die hun land van herkomst ontvlucht waren en arbeiders die actief waren als vakbondslid. Deze tweede categorie van verenigingen was geringer in aantal en werd gesteund door Belgische politieke en vakbondsorganisaties. Hun activiteiten leken op die van het eerste type en richtten zich ook tot minderheidsgroepen zoals Berbers, Koerden en Alevieten. Hun discours was vaak erg kritisch voor de regering van hun land van herkomst. Deze initiatieven situeerden zich hoofdzakelijk in grote universiteitssteden zoals Luik, Gent en Brussel. Maar al die verenigingen sloten zich aan bij een terugkeerperspectief: hun activiteiten waren gericht naar hun land van herkomst. In 1974 werd er aldus actie gevoerd ten gunste van illegale arbeiders, die regularisatieproblemen kregen nadat België een officieel einde had gemaakt aan de immigratie. Dat creëerde een goede voedingsbodem voor het opduiken van andere sterk politiek gekleurde en veeleisende verenigingen en organisaties. De groep van militanten die lid was van de vereniging '*Fonds de Solidarité Maghrébine*' ging zich splitsen in verscheidene verenigingen waaronder '*Regroupement Démocratique Marocain*'. Voor deze organisatie moesten de acties hoofdzakelijk gericht zijn op het land van herkomst waar de overheid verantwoordelijk werd gesteld voor de migratieproblematiek. Andere organisaties werden opgericht door opposanten van het Marokkaanse regime zoals de *Union Nationale des Etudiants du Maroc* (UNEM) of de *Association des Marocains de Belgique pour les Droits de l'Homme* (AMBDH), een hergroepering van voormalige militanten van links en extreemlinks, voor het merendeel personen die aanvankelijk als

student naar België gekomen waren, en ook enkele militante gastarbeiders. Het is interessant om op te merken dat sommige van deze verenigingen, in het bijzonder de UNEM en de AMBDH, tijdens hun geschiedenis geconfronteerd werden met ernstige crisissen, niet alleen wegens persoonlijke ruzies, maar vooral wegens ideologische conflicten die spoorden met die van extreemlinks in Marokko (de kwestie van de Sahara, evaluatie van de democratisering van het regime...).

Vanaf de jaren tachtig wordt het landschap nog ingewikkelder met de aanzienlijke aangroei van het ledenaantal van de verenigingen en de diversificatie van hun oprichters en leden. Hoewel er steeds meer verenigingen opduiken die willen inspelen op de dagelijkse problemen waarmee de Turkse en de Marokkaanse bevolkingsgroepen in hun gastland te maken krijgen, blijft de politieke overheid in Ankara en in Rabat een zekere controle uitoefenen op hun emigranten. Overigens duiken er ook nieuwe actoren op in het Belgische landschap zoals *Diyanet* in 1983. Deze vereniging oefent een bepaalde controle uit op de Turkse gemeenschap in België. Ze bestuurt niet minder dan 62 moskeeën in België en laat religieuze leiders, die ze zelf opleidt, rechtstreeks uit Turkije overkomen. *Diyanet* heeft het statuut van een stichting en streeft de volgende doelstellingen na: in stand houden van de Turkse identiteit (lessen taal, dans...), ten dienste staan van de gemeenschap (lessen in het lezen van de koran, moslimfeesten...), beheren van de repatriëring van overledenen... De voorzitter van de stichting *Diyanet* geniet het statuut van diplomatiek raadgever van de ambassade van Turkije. Maar *Diyanet* heeft geen monopolie op de organisatie van de islamcultus. Andere Turkse stromingen beschikken eveneens over moskeeën in België: *Milli Gorus* (politieke islam), de *Suleymanli* (een mystieke groepering), de *Fethullahcilar* enz.

Alles in aanmerking genomen bieden de migrantenverenigingen vandaag erg uiteenlopende activiteiten aan en dekken ze daarmee vrijwel alle domeinen van het dagelijkse leven. Vaak worden ze bestuurd door mannen, ook al lijken vrouwen steeds actiever te worden in de verenigingssector. Ze bekleden er hoge functies, in het bijzonder binnen de raden van bestuur van deze verenigingen. In dit verband merken we een groot verschil tussen de bestudeerde gemeenschappen met, aan beide uiteinden van het spectrum, de Chinese en de Congolese gemeenschap. Zo worden de Chinese verenigingen gekenmerkt door een sterke aanwezigheid van mannen in de verenigingssector, terwijl veel Congolese verenigingen, zowel socioculturele als politieke, vandaag geleid worden door vrouwen.

Beklemtonen we tot slot nog een laatste evolutie: de verenigingen die bestuurd worden door migranten, zijn steeds minder nationaal of regionaal georganiseerd zoals vroeger vrijwel automatisch het geval was. Vandaag zijn ze steeds meer 'afgestemd' op de sociaaleconomische en culturele realiteit van een wijk, een gemeente of een stad. De strijdvaardigheid die lange tijd de boventoon voerde in de acties van migrantenverenigingen, heeft vandaag in ruime mate plaats gemaakt voor het dagelijkse beheer van verschillende problemen waarmee deze bevolkingsgroepen geconfronteerd worden zoals problemen op school, beroepsopleiding voor jongeren en ook sportieve en culturele activiteiten. Gedurende lange tijd trokken de verenigingen hele bevolkingsgroepen aan, vandaag beschikken de migrantengemeenschappen over ontelbare kleine verenigingen die inspelen op allerlei versnipperde bezorgdheden.

IV. METHODOLOGIE

De transnationale praktijken die door migranten worden ontwikkeld in de drie grote maatschappelijke gebieden – de economische, de socioculturele en de politieke sfeer – vormen het onderwerp van ons onderzoek. Uiteraard zijn deze gebieden onder elkaar niet hermetisch afgebakend. Bijvoorbeeld ontwikkelingsinitiatieven die sommige migranten organiseren in hun land van herkomst, vormen eveneens een rendabele economische activiteit voor sommigen onder hen. De realiteit strak afgelijnd indelen en geen rekening houden met de wederzijdse beïnvloeding van de gebieden vormt een probleem, maar het biedt ons wel de middelen om het geheel van de activiteiten te bekijken, en niet alleen de politieke activiteiten die de empirische studies over het transnationalisme tot nog toe in Europa beheersten. Ons onderzoek wil immers een comparatief beeld geven van de maatschappelijke realiteit van transnationale activiteiten, met aandacht voor de interferenties en de interacties tussen het immigratieland, België, en het land van herkomst van de vier bestudeerde bevolkingsgroepen.

Om een betere kijk te krijgen op de beweegredenen en de dynamiek van de verschillende transnationale praktijken van migranten in België, combineert het onderzoeksproject twee kwalitatieve onderzoeksmethodes: het semidirectief interview en groepsgesprekken in de vorm van focusgroepen. Die kwalitatieve methodes zijn een logische keuze in het kader van dit verkennend onderzoek. Een kwalitatieve analyse biedt immers de mogelijkheid «om de onderliggende gedachtegang te reconstrueren, de affectieve logica zou men kunnen zeggen, die aan de grondslag ligt van de zichtbare thema's. (...) Na de analyse hebben we dan een beeld van delen van culturele modellen die aansluiten bij een globale maatschappij en bij verschillende groepen en subgroepen» (Michelat 1975: 240).

1. Bijkomende analyse van semidirectieve interviews

De resultaten in dit tussentijds rapport steunen specifiek op een bijkomende analyse van de interviews die werden afgenomen door de onderzoekers van CEDEM (Haina Lu, Merouane Touali en Nathalie Perrin). De interviews werden eerder afgenomen in het kader van twee andere onderzoeksprojecten. Die projecten hadden al aandacht voor de transnationale praktijken van migranten in België en in de gebruikte interviewschema's zaten al een aantal vergelijkbare items over de transnationale praktijken die de respondenten ontwikkelen.

Bij de uitwerking van hun staal deelden deze twee onderzoeken een aantal inclusiecriteria die belangrijk zijn in het kader van dit onderzoek. Naast de nationale afkomst van de respondenten besteedden ze immers specifiek aandacht aan:

- de generatie waartoe ze behoren: de semidirectieve interviews die werden afgenomen in het kader van beide onderzoeken omvatten een aantal relatief belangrijke vertegenwoordigers van de tweede generatie.
- de sekse van de respondenten: zelfs hoewel het er *vooraf* op leek dat vrouwen minder dan mannen actief waren inzake transnationale praktijken, werd er rekening gehouden met de genderdimensie.

De semidirectieve interviews werden gerealiseerd tussen 2005 en 2009 en leverden ons omwille van hun rijkdom essentiële informatie op die antwoord gaf op verschillende vragen die wij ons stelden: wat is het sociaaleconomisch profiel van deze personen, welke verschillende praktijken worden er ontwikkeld, welke factoren kunnen hun ontwikkeling positief beïnvloeden en wat zijn de hindernissen waarop men kan stoten.

Aangezien de semidirectieve interviews niet alleen steunen op feitelijke en objectieve gegevens, maar ook op subjectieve percepties die individuen van hun situatie hebben, was de som van de informatie compact en verscheiden. Deze analyse bood de volgende mogelijkheden en resultaten:

- uit het discours van personen van migrantenafkomst die transnationale activiteiten ontwikkeld hebben, de overheersende tendensen halen op basis van de verschillende activiteitssferen. Dankzij deze oefening kon de aandacht worden gevestigd op de factoren die de ontwikkeling van hun transnationale activiteiten positief hebben beïnvloed, op de hindernissen waarmee ze werden geconfronteerd, en ook op hun diverse beweegredenen.
- de aandacht vestigen op de verschillen in trajecten, levensomstandigheden, verwachtingen en strategieën die werden ontwikkeld door de verschillende bevroagde personen. Dankzij deze tweede oefening konden we reliëf brengen in de eventuele correlaties die er bestaan tussen de verschillende transnationale praktijken die worden ontwikkeld door onze respondenten en bijvoorbeeld hun land van herkomst of ook de generatie waartoe ze behoren.
- de aandacht vestigen op de ambities en de verwachtingen die de respondenten formuleerden, en ook op hun verschillende voorstellen.

Aan het einde van deze analyse stelde de verzamelde informatie ons in staat om een soort lijst samen te stellen van transnationale praktijken die ontwikkeld werden door migranten in België. Daarnaast konden we op die manier ook de thema's bepalen die moesten onderzocht worden via de focusgroepen die we later zouden organiseren.

2. Focusgroepen

Ons onderzoek is bedoeld als een verkenning. De transnationale praktijken die ontwikkeld worden door migranten, waren in België immers nog nooit het onderwerp van een grondige studie. Na het

vastleggen van de hoofdactiviteiten die door in België wonende personen van migrantenafkomst worden opgestart en na het noteren van de belangrijkste beweegredenen, waren de focusgroepen een goed instrument om onze kennis te verdiepen, om verder te gaan dan de verschillende individuele ervaringen en om te bepalen wat structureel is in de verschillende trajecten. Dankzij deze focusgroepen hoopten we een betere kijk te krijgen op de reële gevolgen van de transnationale praktijken van migranten op hun integratieproces, op de manier waarop deze praktijken worden beoordeeld en eventueel gesteund of ondergraven, op hun impact op het Belgisch buitenlands beleid en het ontwikkelingsbeleid, en op mogelijke transformaties van deze activiteiten tussen de eerste en de tweede generatie. Daarnaast moesten de focusgroepen ons in staat stellen om nieuwe onderzoekshypothesen te genereren en om ons te helpen nadenken over mogelijke beleidsaanbevelingen (Powell & Single cités par Gibbs 1997: 13).

Bij het samenstellen van verschillende groepen kan er worden gekozen voor twee benaderingen (Barbour and Kitzinger 1999: 8) :

- Organiseren van focusgroepen op basis van een zekere homogeniteit (beroep, sociale klasse en ook nationaliteit) om een specifieke thematiek te behandelen en grondig te analyseren.
- Organiseren van focusgroepen op basis van de diversiteit van de deelnemers om de ervaringen, ideeën en standpunten over specifieke onderwerpen met elkaar te confronteren.

In ons onderzoek maken we gebruik van beide benaderingen. In een eerste fase streefden we immers naar een meer gedetailleerde kennis inzake de transnationale praktijken die worden ontwikkeld door migranten, en inzake de beweegredenen waarom sommige personen van een gemeenschap zich met dergelijke praktijken bezighouden. In deze optiek organiseerden we vier focusgroepen die toegespitst waren op de vier bestudeerde bevolkingsgroepen van vreemde afkomst.

Twee andere focusgroepen spitsten zich van hun kant toe op een precieze thematiek: de impact van transnationale praktijken op het Belgische beleid inzake buitenlandse betrekkingen en ontwikkeling. Op deze focusgroepen waren er dus niet alleen vertegenwoordigers van migrantenorganisaties uitgenodigd, maar ook ambtenaren van instellingen en organisaties die rond deze themagebieden werken. Aanvankelijk was het ook de bedoeling om een specifieke focusgroep te organiseren rond de betrokkenheid van de tweede generatie. Maar aangezien de tweede generatie al sterk vertegenwoordigd was in de focusgroepen, bleek het niet meer nodig om nog een zevende focusgroep te organiseren. Samengevat organiseerden we van het midden van mei tot het midden van juni dus zes focusgroepen in Brussel.

Het lezen van de wetenschappelijke literatuur en de bijkomende analyse van de semidirectieve interviews stelden ons in staat om te bepalen wat de belangrijkste themagebieden waren die in de focusgroepen aan bod moesten komen. Het scenario van de gesprekken steunt dus hoofdzakelijk op de resultaten die voordien werden verkregen. Het werd eveneens aangevuld met informatie die verzameld werd tijdens de gesprekken die we hadden in de fase dat we bezig waren met de identificatie van de deelnemers.

Om te komen tot een maximale klaarheid en bewegingsruimte steunt het gespreksscenario op drie themagebieden:

- Definitie(s) van transnationale praktijken en van factoren die hun ontwikkeling bevorderen;
- Impact van transnationale praktijken op het Belgische beleid inzake buitenlandse betrekkingen en ontwikkeling;
- Impact van transnationale praktijken op het integratieproces.

Deze thema's steunen allemaal op twee of drie basisvragen waaruit de discussie kan vertrekken. Overigens was er voorzien in verscheidene subvragen om het gesprek weer op gang te brengen of om het te heroriënteren in het geval dat de deelnemers te ver zouden afwijken van het onderwerp dat ons bezighoudt.

Naast de problemen die vaak opduiken bij de organisatie van focusgroepen, botsten we op twee grote problemen bij het samenstellen van de verschillende focusgroepen. Het eerste had te maken met het belang dat ons initiatief betekende voor veel gecontacteerde personen en, vooral, het belang dat ze erbij hadden om naar onze focusgroepen te komen. Veel mensen hebben zich op het laatste moment laten verontschuldigen en in het algemeen waren het de mensen die in Brussel wonen of er werken die de reis maakten. Daarnaast werd onze taak sterk bemoeilijkt door de Belgische politieke context aangezien veel mensen die werken in politieke instellingen en die aanvankelijk gunstig gereageerd hadden op onze uitnodiging, ze uiteindelijk toch afsloegen. Hoewel we telkens rekenden op een twaalfstal deelnemers, waren er uiteindelijk twee focusgroepen (de Marokkaanse en de Turkse) waar slechts respectievelijk drie en vier personen opdaagden. Daarbij moeten we wel opmerken dat we uitgenodigd werden op verschillende bijeenkomsten van personen die zich bezighouden met transnationale praktijken. Hoewel die bijeenkomsten meer gericht waren op een specifiek domein en/of Belgische regio, stelden ze ons toch in staat om bepaalde hiaten in te vullen.

Na de focusgroepen kon het analysewerk beginnen. Aangezien de focusgroepen hoofdzakelijk betrekking hadden op de discussie tussen verschillende deelnemers over bepaalde thema's, en ook op hun interacties, is de som van de verzamelde informatie erg gevarieerd. Het werk bestond dus uit:

- het opsporen van de belangrijkste tendensen, dit wil zeggen de statements en de voorstellen waarrond een consensus groeide of waartegen in elk geval geen verzet was van de ene of andere deelnemer;
- belichten van bepaalde sporen die gesuggereerd en besproken werden tijdens de verschillende bijeenkomsten. We verwachtten immers dat de ideeën van iedere deelnemer konden worden aangevuld door die van anderen en dat dit kon leiden tot interessante voorstellen voor het onderzoek;
- de aandacht vestigen op de debatten tussen de deelnemers over een bepaald thema en noteren van de argumenten die werden aangehaald om de geformuleerde opinies te verdedigen.

3. Epistemologische uitgangspositie

Onze epistemologische uitgangspositie in het kader van dit onderzoek steunt op het voortdurend opbouwen van hypothesen volgens een inductieve analytische benadering die bijzonder nuttig is bij verkennende studies zoals deze. Een eerste fase bestond er aldus in om de diversiteit te verkennen van de transnationale praktijken die door de bestudeerde migrantengroepen worden uitgeoefend (Morawska 2003: 164). In deze optiek hebben we alle mogelijke informatie verzameld over deze gemeenschappen, over hun politieke, economische en culturele transnationale activiteiten, over de mechanismen voor het oprichten, steunen en aanpassen van deze praktijken.

In een tweede fase hebben we gezocht naar modellen van gelijkenissen en van verschillen binnen de verschillende bestudeerde groepen. Hier was het de bedoeling om, zoals bij elke comparatieve benadering in de sociale wetenschappen, te kijken naar causale verbanden die wijzen op een relatie tussen bepaalde configuraties van oorzaken en hun gevolgen.

Op basis van die nieuw verworven kennis hebben we geprobeerd om coherente theoretische modellen uit te werken die kunnen verklaren welke mechanismen bijdragen tot het opstarten, reproduceren en transformeren van transnationale praktijken van migranten. We hopen eveneens in staat te zijn om meer te vertellen over de gevolgen die dergelijke praktijken hebben op de gemeenschappen zelf, op de Belgische maatschappij en op het uitgevoerde beleid inzake integratie en ontwikkeling.

Dankzij die nieuwe kennis zullen we tot slot politiek relevante aanbevelingen kunnen formuleren om deze praktijken naar waarde te schatten en om ze te gebruiken ten gunste van het Belgische ontwikkelings- en integratiebeleid.

V. TRANSNATIONALE ACTIVITEITEN VAN MIGRANTEN

In de volgende punten die handelen over de verschillende transnationale activiteitsgebieden van migranten in België, is het niet de bedoeling een uiteenzetting te geven over alle transnationale activiteiten die onze respondenten ontplooiën. We willen vooral het accent leggen op de verscheidenheid van die activiteiten, op de onderliggende beweegredenen, de elementen die van invloed zijn op de uitvoering en het dynamisme dat ze uitstralen.

Bovendien onderzochten we in het kader van deze verkennende studie enkel de transnationale activiteiten die beantwoorden aan de typologie die werd ontwikkeld door Portes (2001b) en die steunt op de activiteiten die werden opgestart en uitgebouwd door niet-institutionele actoren en hun georganiseerde groepen en individuele netwerken over de grenzen heen. Het onderzoek steunt dus niet op de activiteiten en programma's van zogeheten internationale natiestaten en ook niet op de activiteiten van grootschalige instellingen zoals zogeheten multinationale genootschappen of kerken.

Al-Ali, Black en Koser (2001: 618) beklemtonen het feit dat er geen duidelijke, unaniem aanvaarde typologie bestaat over wat een transnationale activiteit al dan niet is. Volgens Itzigsohn & Saucedo (2002: 768), «dekken transnationale praktijken alle maatschappelijke actiegebieden». In de wetenschappelijke literatuur maken de onderzoekers echter doorgaans een onderscheid tussen zogeheten economische, sociaalculturele en politieke praktijken (Itzigsohn en Saucedo 2002; Portes 2001a; Snel et al. 2006). Dit overzicht van de transnationale praktijken van migranten in België steunt op dezelfde indeling.

1. Transnationale economische praktijken

Volgens Portes, Guarnizo en Landolt (1999: 221) dekken transnationale economische praktijken de economische initiatieven van transnationale ondernemers die hun grensoverschrijdende contacten inzetten bij hun zoektocht naar leveranciers, kapitalen en markten. Volgens Al-Ali (2001) en Riccio (2001) omvatten dergelijke transnationale praktijken ook: geregelde transfers van spaargeld dat gestuurd wordt naar de familie die in het buitenland woont, de migratie ten gevolge van rondtrekkende arbeiders, informele handel over verschillende grenzen heen en kleine ondernemingen die opgericht worden door migranten in hun land van herkomst.

Transfers van spaargeld vormen bij onze Congolese, Marokkaanse en Turkse respondenten een groot deel van de vastgestelde economische praktijken. De transfers gaan uit van een individu of een gezin en vormen het duidelijkste bewijs dat de migranten in contact blijven staan met hun land van herkomst. Meestal gaat het om kleine bedragen die worden opgestuurd naar familieleden die in het land van herkomst wonen. Dat is niet alleen van vitaal belang voor die families, maar ook voor de regering van hun land van herkomst. Uit talrijke rapporten (zie in het bijzonder: De Haas 2006b; Irving et al. 2010; OCDE 2005) blijkt namelijk dat deze bescheiden geldsommen die dagelijks worden opgestuurd uiteindelijk uitgroeien tot belangrijke geldstromen die de financiële stabiliteit en de economische ontwikkeling van het emigratieland ondersteunen (Sorensen 2004).⁵

Het opsturen van geld heeft geleid tot het ontstaan van een sector die gespecialiseerd is in de transfer van fondsen. Naast banken die daarvoor al vele jaren producten hebben ontwikkeld, werden er in deze sector ook projecten ontwikkeld door particulieren. In onze sample werd dat aangehaald door een Marokkaanse en een Congolese respondent.

Onze sample omvat een groot aantal zelfstandigen, in het bijzonder bij onze Chinese respondenten, maar ook veel Marokkanen en Turken, en in mindere mate Congolezen (slechts twee), beheren of beheerden hun eigen handelsonderneming. Daarbij valt het op dat hun familieleden vaak meewerken als vennoot.

Historisch gezien zijn een groot aantal transnationale economische activiteiten ontwikkeld om in te spelen op de specifieke noden van migranten die zich in België hadden gevestigd, bijvoorbeeld om aan courante of rituele consumptieproducten te geraken. Het op de markt brengen van 'exotische' producten om etnische winkeltjes en restaurants te bevoorraden, heeft bijgedragen tot het creëren en versterken van handelsbruggen tussen de landen van herkomst van de migranten en België (Martiniello and Bousetta 2008). Binnen ons staal zijn veel Chinezen, Marokkanen en Turken bezig met dit soort van etnische handel. Sommigen beheren bedrijven die gespecialiseerd zijn in de import van consumptieproducten uit hun land van herkomst, of zelfs uit andere Europese landen, voor dagelijks gebruik door de leden van hun gemeenschap of voor speciale ceremonies of religieuze feesten zoals huwelijken of de ramadan. Twee Marokkanen en een Turk die een etnische winkel uitbaten, mikken op decoratieve interieurartikelen om hun potentieel cliënteel te verruimen tot de Belgische bevolking. Een van hen is zelfs voor verscheidene maanden teruggekeerd naar Marokko om zich een afdichtingstechniek eigen te maken die hij wil introduceren in de Belgische badkamers.

De grote meerderheid van de transnationale economische activiteiten die voorkomen in onze sample is ontwikkeld tussen twee landen: België en het land van herkomst. Sommige respondenten hebben echter handelsrelaties ontwikkeld met verschillende andere partners die in verschillende landen wonen. Zo exporteert een Chinese respondente die actief is in de textielsector kleren die gemaakt zijn in continentaal China, via een zakenman in Hongkong, hoofdzakelijk naar de Belgische en Nederlandse markt, maar ze verkoopt ook kleren in Spanje, Griekenland en Duitsland.

Economische en sociale activiteiten gaan soms samen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij een Chinese

⁵ *Precieze informatie over de bedragen die gepaard gaan met de geldtransfers kunnen worden geraadpleegd op het adres: <http://www.worldbank.org/prospects/migrationandremittances>.*

respondent die geïnvesteerd heeft in het biologisch kweken van thee, waarmee hij, naar hij zelf zegt tegelijk ook arme boeren in een streek in continentaal China wil steunen. Dat is eveneens het geval bij een Turk die, toen hij een hotel opende in Turkije, besloot om in zijn hotel de aandacht te vestigen op producten van lokale kunstenaars en ambachtsslui.

In het land van herkomst probeert de overheid, soms samen met de grote werkgevers, om richting te geven aan de transnationale economische initiatieven van hun emigranten. Investeringsclubs en kamers van koophandel die met een vzw-statuuut worden opgericht in België vormen vaak een goede gesprekspartner voor onze respondenten en een uitstekend middel om de markt in hun land van herkomst te verkennen en om contacten te leggen met de overheid. Een van onze Congolese respondenten bestuurt zo'n vzw. Het doel van de activiteiten bestaat erin, zoals hij zelf zegt, om *«het spaargeld van de Congolese expat-gemeenschap te verzamelen en te gebruiken voor activiteiten die volledig ten goede komen aan de Congolese gemeenschap in haar geheel»*.

De tweede generatie lijkt minder transnationale economische praktijken te ontplooien dan de eerste, wat vooral opvalt bij de Chinese en de Congolese bevolking. Sommige Marokkanen en Turken ontplooien echter wel nog economische activiteiten in hun land van herkomst. Het gaat dan over relatief grootschalige projecten waarbij ze naar eigen zeggen de professionele vaardigheden die ze in België hebben verworven kunnen benutten. Twee respondenten van de tweede generatie, een Marokkaan en een Turk, hebben geïnvesteerd in de toeristische sector in hun land van herkomst. Bij een andere Marokkaanse respondent van de tweede generatie leunt zijn transnationale bedrijvigheid aan bij wat hij doet in België. In België is hij gespecialiseerd in het verkopen van voedingsproducten en in Marokko investeert hij in zijn streek van herkomst in het verpakken van gedroogd fruit om het te verkopen op de Belgische markt.

Zoals bij elke economische activiteit is het streven naar winst de belangrijkste beweegreden van onze ondernemers die transnationale praktijken ontplooien. Maar in veel gevallen is hun beslissing om met dergelijke praktijken te starten beïnvloed door objectieve omstandigheden in hun land van herkomst en in België.

Het belang van deze factoren valt makkelijk te identificeren bij onze Chinese respondenten. Velen van hen beheren of beheerden een restaurant in België met een menukaart die bestaat uit specialiteiten uit hun land van herkomst. Deze bedrijfssector biedt weinig bevredigende perspectieven en het is vaak moeilijk voor hen om echte winst te maken. Bovendien bemoeilijkt het restrictieve immigratiebeleid van België en de strijd tegen illegale immigratie de aanwerving van personeel. Tot slot heeft de regularisatie van veel immigranten, in het bijzonder Chinezen, in 1999-2000 de concurrentie in de sector nog verscherpt: voor veel Chinezen lijkt een investering in de restaurantsector, ten minste in het begin, een realistische beslissing voor wie in België zijn brood wil verdienen en toch zijn eigen baas wil blijven (Lu and Touali 2007: 35). Ongetwijfeld hebben die verschillende ontwikkelingen bij verscheidene Chinese respondenten wel een invloed gehad op hun beslissing om hun economische activiteiten te diversifiëren of om met iets nieuws te beginnen. Een ander voorbeeld werd ons aan de hand gedaan door een Congolese respondent die gedurende veel jaren actief was in de import-exporthandel tussen België en Congo: hij importeerde in Congo landbouwmachines die gemaakt waren in België. Vandaag doet hij dat niet meer: naar eigen zeggen was hij niet in staat om te concurreren met de prijsoffertes van de Chinezen, die steeds meer aanwezig zijn op de Congolese markt, maar toch wees hij vooral de zware

administratieve stappen die de Belgische overheid oplegt, met de vinger. Overigens blijkt uit de informatie die we te horen kregen tijdens het interview, dat de val van Mobutu niet vreemd is aan het bijna volledig stopzetten van zijn transnationale economische activiteiten.

Het beleid in het land van herkomst heeft eveneens een effect waarmee rekening moet worden gehouden bij een analyse van de ontwikkeling van transnationale praktijken door migranten. Zo begonnen Chinezen in het begin van de jaren negentig met het ontwikkelen van transnationale praktijken en kwam er een stroomversnelling in de jaren 2000. Die ontwikkeling sluit aan bij de economische opening van China en het begin van de grote werven die het land in de steigers zette.

De transnationale economische projecten van onze respondenten mikken niet enkel op hun stad of hun streek van herkomst, met uitzondering van vastgoedprojecten. Gezien de noodzakelijke rendabiliteit en winst kozen velen van hen voor de belangrijkste economische centra van hun land van herkomst. Toch blijkt uit onze interviews ook dat de personen die transnationale economische activiteiten ontwikkelen, in de mate van het mogelijke, de voorkeur geven aan investeringen in hun streek van herkomst. Naar eigen zeggen heeft dat niet alleen te maken met hun terreinkennis, maar zien zij er ook een middel in om hun bedrijf te verankeren via hun familiale en sociale netwerken. Dit laatste punt verwijst naar twee belangrijke elementen die vaak terugkomen in de gerealiseerde interviews, los van de bestudeerde gemeenschap: de betrokkenheid van familieleden, van het land van herkomst en/of van het gastland (correlatie tussen economische en familieprojecten) en het belang van de gemeenschapsnetwerken. De personen die meewerken aan transnationale economische projecten, die steunen op veel partners, niet alleen in het land van herkomst, maar ook in andere landen, sluiten vaak partnerschappen af met andere leden van hun gemeenschap van herkomst.

Tot slot stellen we vast dat de migranten uit onze sample meer bezig zijn met transnationale economische activiteiten dan met de ontwikkeling van hun streek van herkomst. Volgens Levitt (2002) is de vijandigheid waarmee personen van migrantenafkomst in hun gastland worden geconfronteerd een van de redenen die het ondernemerschap, en bij uitbreiding de transnationale economische activiteiten, van migranten kan verklaren. Hypotheses rond de etnische nadelen die migranten veroordelen tot marginale economische activiteiten (Logan et al. 2003; Vertommen and Martens 2006) lijken bevestigd te worden door de ervaringen van veel van onze respondenten die in de ontwikkeling van transnationale economische activiteiten het middel hebben gevonden om hun kwaliteiten echt te benutten en aldus «*de sociaaleconomische lift te herstellen*», om het te zeggen met de woorden van een Marokkaanse respondent. De transnationale economische activiteit van migranten wordt ongetwijfeld beïnvloed door het migratie- en integratiebeleid in België, maar in veel gevallen ongetwijfeld ook door het beleid in het land van herkomst. Tot slot is het ook belangrijk om op te merken dat respondenten die transnationale economische praktijken ontwikkeld hebben, vaak al een winkel hadden in België. Het uitvoeren van dergelijke projecten vereist immers een basiskapitaal, net zoals bij elke andere onderneming.

2. Transnationale culturele en sociale praktijken

Transnationale culturele en sociale praktijken verwijzen naar activiteiten «die gericht zijn op het versterken van de nationale identiteit in het buitenland en op het collectief beleven van culturele

evenementen en goederen. Dit soort van transnationalisme omvat reizen van volksmuziekgroepen die optreden voor een migrantenpubliek, de organisatie van wedstrijden in de nationale sport tussen migrantenteams en teams uit het thuisland (...) en het vieren van feestdagen in het buitenland waaraan wordt deelgenomen door prominente politici en kunstenaars die om die reden migrantencentra aandoen. » (Portes et al. 1999: 221). Voor Al-Ali, Black en Koser (2001) omvat de categorie van de culturele en sociale transnationale praktijken eveneens bezoeken aan het land van herkomst, het onderhoud van contacten met vrienden en familieleden die in het land van herkomst gebleven zijn, de «sociale tegendienst»-stromen, zoals ideeën, waarden en culturele kunstvoorwerpen en ook de pogingen om de traditionele taal te blijven spreken.

Er is een erg grote verscheidenheid in de transnationale sociale en culturele praktijken die worden uitgeoefend door de mensen in onze sample, ongeacht het land van herkomst van de geïnterviewde personen. Toch kunnen we ze rangschikken volgens drie categorieën: sociale tegendienst, artistieke praktijken en armoedebestrijding.

Wat betreft de «sociale tegendienst» spelen wetenschappers van vreemde herkomst die in België wonen, een belangrijke rol. Ze onderhouden nauwe banden met collega's die werken in universiteiten en onderzoekscentra in hun land van herkomst. Ze aarzelen niet om op bezoek te gaan bij hun homologen om te werken rond gemeenschappelijke projecten, deel te nemen aan colloquia en seminars en om als gast deel te nemen aan cursussen. Hun curriculum vitae omvat eveneens veel publicaties in wetenschappelijke en vulgariserende tijdschriften in hun land van herkomst. Sommige wetenschappers zetten zich ook nog op een andere manier in. Zo is een Chinese onderzoeker, die graag de kennis die hij in België had verworven wilde overdragen, voor verschillende maanden teruggekeerd naar China als gastprofessor. Een andere respondent, van Congolese afkomst, heeft veel contacten met een universiteit in Kinshasa, en probeert bij zijn onderzoeksprojecten en de wetenschappelijke evenementen die hij organiseert zijn Congolese collega's maximaal te betrekken en te laten overkomen naar België zodat zijn studenten en medewerkers eveneens kunnen profiteren van hun expertise. Dat is volgens hem een belangrijke factor waarmee hij rekening houdt bij het uitwerken van zijn professionele projecten.

De transfer van competenties en kennis binnen onze sample is ruimer dan de academische sector en speelt eveneens bij individuen die een bepaalde expertise bezitten die ze willen delen met hun landgenoten die in het land van herkomst gebleven zijn. Een Turkse journalist werkte bijvoorbeeld samen met collega's in Turkije, aan tijdschriften en werken over onderwerpen zoals de integratie van Turkse migranten in Europese landen, en in zijn eigen geval in België, of de Europese aspiraties van Turkije.

Praktijken inzake ontwikkelingshulp en armoedebestrijding komen in ons staal veelvuldig voor. Sommige van die steunactiviteiten zijn erg gericht en vormen doorgaans het antwoord op een natuurramp in het land van herkomst. Aldus stuurden twee Turkse respondenten geld naar Turkse organisaties die hulp boden aan de slachtoffers van de aardbeving van 1999. Een van hen kwam uit die streek, maar de andere zei dat hij zich als Turk evenzeer betrokken voelde. Twee Chinezen gingen eveneens in op een oproep van de overheid van hun land van herkomst naar aanleiding van bepaalde dramatische gebeurtenissen.

Sommige respondenten voeren transnationale sociale praktijken uit zonder enige vorm van organisatie. Zo maakt een Congolese respondent bij bezoeken aan zijn familie die nog in Congo woont van de gelegenheid gebruik om boeken en spelletjes mee te nemen voor de school in zijn dorp van herkomst. Anderen probeerden, met succes voor wat de personen uit onze sample betreft, om hun initiatieven een meer officiële basis te geven met de bedoeling hun inspanningen te maximaliseren. Een andere respondent van Congolese herkomst die werkt in een vzw die kan worden beschouwd als een buurthuis, heeft bijvoorbeeld een project opgezet tussen de vzw van zijn gemeenschap, waarvan hij de voorzitter is en waarvoor hij werkt, en een vereniging in Kinshasa om kinderen te helpen die worden opgevangen in weeshuizen in de Congolese hoofdstad. Een Chinese respondent is er via de activiteiten van zijn organisatie in geslaagd om voldoende geld te verzamelen voor het bouwen van twee scholen in de provincie Yunnan. In ons staal zitten heel wat voorbeelden van dit type. Op basis van al die verzamelde ervaringen kunnen we reeds in dit stadium drie opmerkingen formuleren. Ten eerste spelen verenigingsactoren van migratieafkomst een opvallende rol. Verscheidene verenigingen zijn immers gestart met ontwikkelings- en solidariteitsprojecten, al is het niet altijd gemakkelijk om de effectiviteit op het terrein te beoordelen. Ten tweede lijken de personen die zich inzetten voor dit soort van transnationale activiteit een vrij hoog sociaaleconomisch niveau te hebben. Ten derde zetten onze respondenten zich, naast gerichte hulp in het kader van natuurrampen, bij voorkeur in voor kinderbescherming, via het bouwen van weeshuizen bijvoorbeeld, en voor educatie.

De Congolezen zijn bijzonder sterk aanwezig in ontwikkelingsprojecten. Om te zorgen voor de uitvoering en de haalbaarheid van die projecten, hebben ze partnerschappen opgezet met andere verenigingen die gevestigd zijn in België, in hun land van herkomst en ook in andere landen van de Europese Unie. Drie van onze respondenten ontvangen steun van organisaties of instellingen die internationaal actief zijn. Het valt ook op dat veel projecten op één of andere manier worden gesteund door de Belgische overheid. De Belgische overheid speelt dus duidelijk een rol in de proliferatie van de ontwikkelingsactiviteiten van de Congolese gemeenschap. Sinds enkele jaren doet de Belgische overheid immers voor het uitwerken van bepaalde gezamenlijke ontwikkelingsprojecten een beroep op migranten, vooral op personen die afkomstig zijn uit het Gebied van de Grote Meren. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de CGMD, de algemene coördinatie van migranten voor ontwikkeling, die samenwerken met het CNCD, de nationale koepel van ontwikkelingsorganisaties. Voor een van onze Congolese respondenten, zelf een CGMD-lid, is het feit dat de Belgische overheid de expertise van migranten begint te erkennen, van groot belang voor de Congolezen. Eindelijk voelen ze dat hun ontwikkelingsactiviteiten, die ze vaak vroeger al meestal op een kleinere schaal hadden opgestart, gesteund en gewaardeerd worden.

De bevoegde politici in het land van herkomst lijken eveneens een belangrijke rol te spelen, meer in het bijzonder bij het kiezen van de sectoren waar hulp nodig is. Zo kwam het idee om te participeren in de bouw van scholen in de provincie Yunnan niet van onze Chinese respondent waarover we het hier al hadden; in werkelijkheid startte hij zijn activiteit op nadat de ambassadeur van China in België hem daarover aangesproken had. Voordien diende het geld dat door de leden van zijn vereniging werd verzameld voor het bouwen van een school in de provincie Zhejiang, de provincie waar hij vandaan komt. Op een zelfde manier zijn verscheidene Marokkaanse respondenten betrokken bij grote ontwikkelingswerven die worden gepromoot door Mohamed VI en zijn regering en die duidelijk aansluiten bij het Initiatief voor Menselijke Ontwikkeling dat door Rabat werd opgestart.

Het land van herkomst probeert dus om de ontwikkelingsprioriteiten van onze respondenten te beïnvloeden, maar de transnationale sociale en culturele praktijken van onze Chinese, Congolese en Marokkaanse respondenten lijken niet 'tegeleid' te zijn. Voor de Turkse gemeenschap ligt dat duidelijk anders. Ten eerste is de greep van de Turkse regering op de Turkse verenigingen al min of meer rechtstreeks gebleken uit onze interviews. De goedkeuring van Ankara is van groot belang, zoniet beslissend, bij het implementeren van bepaalde ontwikkelingsacties. Het meest frappante voorbeeld kregen we van een Koerd die grote inspanningen doet om kantoormaterieel en boeken naar Turks Koerdistan te sturen. De boeken waren geschreven in het Koerdisch, en zijn actie had een politieke bedoeling. Om de boeken op de bestemming te krijgen, moest hij zijn toevlucht nemen tot verschillende listen en is zijn actie uiteindelijk slechts gelukt dankzij de steun van Koerden in Iraaks Koerdistan.

Er zijn eveneens veel transnationale artistieke praktijken, die vrijwel alle artistieke expressievormen omvatten. Zo hadden we in ons staal bijvoorbeeld een Chinese romanschrijver en dichter die in China al veel prijzen had gekregen voor zijn werken over het China van de Culturele Revolutie. De man schreef eveneens een boek over de ervaringen van Chinezen die in België wonen. Een Congolese respondent hield zich in samenwerking met een Belg bezig met de uitwisseling van kunstenaars tussen aan de ene kant België en aan de andere kant Congo (zijn land van herkomst) en Senegal (het land waarmee zijn medewerkster bij voorkeur werkt). Sommige verenigingen pleegden soms overleg om bepaalde kunstenaars van hun land van herkomst te laten overkomen naar België. Dat werd ons verteld door een Marokkaan en een Congolees uit onze sample. Een Turk organiseerde op zijn beurt in 2008 een concert met als topact een groep uit Frankrijk die bestond uit muzikanten van Turkse afkomst. De personen die zich inlaten met dit soort van transnationale culturele activiteiten, zien in de organisatie van artistieke evenementen vaak een uitstekend middel om de leden van hun gemeenschap bijeen te brengen en om de band met de cultuur van hun land van herkomst nieuw leven in te blazen.

We zien ook dat de producties van sommige respondenten duidelijk niet meer in een artistiek kader passen, maar echt bedoeld zijn als pamflet. Aldus maakte een Turk van Koerdische afkomst films waarbij de kritiek op de Turkse regering en op het Belgische migratiebeleid er vingerdik op lag.

Voor sommigen zijn artistieke activiteiten ook een middel om sociale activiteiten uit te oefenen. Zo zette één van onze Congolese respondenten een vereniging op met erg ambitieuze doelstellingen: via socioculturele acties bijdragen tot de culturele ontwikkeling tussen de Europese Unie, de ACP-landen (Afrika, Caraïben en Pacific) en Azië. De vereniging kreeg de steun van de Verenigde Naties (VN) in het kader van de «Millenniumdoelstellingen voor Ontwikkeling» en nam deel aan de organisatie van verschillende concerten, tentoonstellingen en dansvoorstellingen, zowel in België als in veel andere landen. Dankzij het succes van deze evenementen, en met de steun van de VN, heeft de vzw haar activiteiten gediversifieerd en komt ze vandaag tussen in veel ontwikkelingsprojecten, vooral in Congo. Die tussenkomst behelst de verzending van pedagogisch, informatica en kantoormaterieel, de installatie van een uitwisselings- en communicatiesysteem via internet tussen Belgische en Afrikaanse leerkrachten, en het inrichten van een refter in een school in Kinshasa. De vereniging zette ook een peterschapssysteem op ter ondersteuning van de educatie van kinderen in Afrika.

Wat de tweede generatie betreft lijken de Turkse en Marokkaanse migranten uit ons staal, maar ook de Chinese migranten volgens bepaalde geïnterviewden, zich vooral toe te leggen op ontwikkelingsprojecten in hun land van herkomst. Kinderbescherming en onderwijs lijken ook bij de

nakomelingen van de immigranten uitverkoren themagebieden te zijn. Een Marokkaans respondent heeft zich bijvoorbeeld bijzonder ingespannen voor het onderwijs via het verzenden van schoolboeken en het verstrekken van pedagogische opleidingen. Deze activiteit sluit nauw aan bij wat hij doet voor kinderen van Marokkaanse afkomst in België. De transnationale activiteit is hier dus een geografisch verlengstuk van de inspanningen in het gastland.

Het financiële aspect van bepaalde projecten en de persoonlijke en/of professionele waardering die migranten uit hun culturele en sociale activiteiten halen, kan niet ontkend worden. Toch handelen ze veel meer vanuit sentimentele en belangeloze overwegingen dan migranten die zich bezighouden met economische en politieke praktijken. Personen die zich toeleggen op sociale projecten vinden vaak dat dit hun morele plicht is tegenover hun landgenoten die in het land van herkomst gebleven zijn. Naast de financiële aspecten beklemtonen personen die culturele activiteiten uitoefenen vooral waarden zoals culturele uitwisseling en het verlangen om de rijkdom van de cultuur van hun land van herkomst bekend te maken in hun gastland en omgekeerd.

Het is belangrijk om op te merken dat ontroering en woede twee gevoelens zijn die komen bovendrijven als de respondenten spreken over hun ontwikkelingsactiviteiten. De regering van het land van herkomst werd dan vaak met de vinger gewezen omwille van haar immobilisme en/of haar corruptie.

Tot besluit lijken de vaardigheden en de hulpbronnen van de transnationale sociale en culturele actoren nauwelijks te verschillen van die van de economische actoren. Dezelfde correlatie tussen het engagement in transnationale praktijken en een goed economisch niveau lijkt te kloppen.

De ontwikkelingsactiviteiten die opgestart zijn door de geïnterviewde personen lijken bij te dragen tot het opbouwen van een positieve identiteit in België en tegelijk geven ze de migrant het gevoel steun te geven aan zijn landgenoten die in het land van herkomst gebleven zijn. De culturele activiteiten lijken ervoor te zorgen dat de individuen zich beter kunnen identificeren met de cultuur van hun land van herkomst en tegelijk zorgen ze voor een vlottere uitwisseling met het gastland en persoonlijke waardering.

Ook hier stellen we vast dat de objectieve omstandigheden die voorkomen in het land van herkomst en in het gastland een belangrijke rol spelen in de promotie van transnationale sociale en culturele praktijken.

3. Transnationale politieke praktijken

De transnationale politieke bewustmaking is ongetwijfeld de collectieve actievorm die het gemakkelijkst waarneembaar is. Dat verklaart meteen ook de grote aandacht die de onderzoekers er in de afgelopen jaren aan besteed hebben. Het is de activiteit die het meest bekritiseerd wordt door diegenen die pleiten voor een totale assimilatie van de migrantenbevolking. Het is ook de activiteit die meer dan andere interfereert met de versnippering van de sociale en politieke ruimte in de natiestaten. Transnationale politieke praktijken vertegenwoordigen dan ook de grootste uitdaging voor de traditioneel geconcipeerde natiestaten, die werken als exclusieve, wettelijke rechtsgebieden (Fibbi and D'Amato 2008).

Volgens Martiniello en Lafleur (2008: 653) kunnen transnationale politieke praktijken worden gedefinieerd als «elke politieke actie die wordt ondernomen door migranten die hoofdzakelijk buiten hun thuisland wonen, en die gericht is op het verwerven van politieke macht of invloed op het individuele niveau in het gastland of in de staat waar ze volgens henzelf thuishoren. Die macht of invloed kan worden verworven via interacties met allerlei soorten instellingen (lokaal, subnationaal, nationaal of internationaal) in het gastland en/of in het land van herkomst, door het steunen van bewegingen die politiek actief zijn in het land van herkomst of door rechtstreeks te interveniëren in de politiek van het land van herkomst».

Østergaard-Nielsen (2003) identificeerde drie categorieën transnationale politieke activiteiten. De eerste, de «patriottische politiek» («homeland politic»), verwijst naar transnationale politieke praktijken die uitsluitend gericht zijn op het land van herkomst. Daarmee proberen de migranten rechtstreeks invloed uit te oefenen op politieke praktijken in hun land van herkomst. De tweede categorie, de «immigrantenpolitiek» («immigrant politic»), verwijst naar acties die migranten ondernemen om hun sociaal statuut in hun gastland te verbeteren, bijvoorbeeld de bestrijding van verschillende vormen van discriminatie. Die acties ten voordele van immigranten zijn transnationaal als de politieke overheid in het land van herkomst deelneemt aan het integratiedebat van hun emigranten in het gastland en/of als personen die afkomstig zijn uit een zelfde land, maar in verschillende gastlanden wonen, zich verenigen om hun eisen collectief kracht bij te zetten, bijvoorbeeld binnen federaties. De laatste categorie, de «translokale politiek» («translocal politic»), verwijst naar transnationale politieke praktijken die migranten uitvoeren om concreet steun te bieden aan specifieke dorpen in hun land van herkomst, of meer algemeen aan hun streek of agglomeratie van herkomst. Ze verschillen van de twee andere categorieën omdat ze losstaan van zowel de regering in hun land van herkomst als van die in hun gastland. Deze verschillende categorieën van transnationale politieke praktijken zijn terug te vinden in ons staal.

Het is belangrijk om op te merken dat verscheidene van onze Congolese, Marokkaanse en Turkse respondenten politiek actief zijn: vier Marokkanen, drie Turken en drie Congolezen zijn verkozen in Belgische raden (gemeenteraden, gewestelijk parlement van Brussel-Hoofdstad, federaal parlement en senaat); acht (drie Marokkanen, drie Turken en twee Congolezen) zijn actief lid van de Belgische 'afdelingen' van politieke partijen in hun land van herkomst; twee niet-verkozen Marokkanen zijn actief in de Belgische politiek; tot slot bieden twee geïnterviewde personen erg originele voorbeelden van de «patriottische politiek», die in het kader van dit onderzoek wat meer uitleg verdienen. De eerste is een Marokkaanse zakenman die geboren en getogen is in de Belgische maatschappij en die zich heeft ingewerkt in de toeristische sector in zijn land van herkomst. Hij werd in 2006 verkozen als senator in Marokko nadat hij voordien verkozen was als gemeenteraadslid van de stad waarvan hij afkomstig is. Naar eigen zeggen is hij in de Marokkaanse politiek gestapt om deel te nemen aan de ontwikkeling van zijn land van herkomst: *«Ik ben de enige die de noden van onze gemeenschap verdedigt omdat ik de problemen vrij goed ken van binnen uit. Onlangs zei ik aan een minister (...) dat ik voor de Marokkanen in het buitenland de ambassadeur ben in hun land van herkomst»*. Een andere respondent, de voorzitter van een Turkse vereniging die gevestigd is in Brussel, werd in april verkozen als raadgever buitenlandse zaken in zijn stad van herkomst.

Het politieke engagement van sommige respondenten impliceert in sommige gevallen de financiering van politieke partijen of van al dan niet vredelievende pressiegroepen. Een van onze Congolese

respondenten, de voorzitter van de Belgische afdeling van een politiek-militaire splinterpartij die actief is in de Kivu-streek in Congo, organiseert de inzameling van fondsen bij de sympathisanten van zijn vereniging/partij en stuurt het geld rechtstreeks naar Congo. De Arbeiderspartij van Koerdistan (PKK) die gevestigd is in Turkije dankt haar voortbestaan voor een groot deel aan de financiële hulp van Koerden uit de hele wereld en ook uit België (Østergaard-Nielsen 2005). Veel Koerdische respondenten bevestigen dat ze de zender *Roj TV* financieel steunen, maar naar eigen zeggen heeft niemand van hen ooit Turkse lira opgestuurd om de activiteiten van de kleine onafhankelijkheidspartij te steunen. Een van onze respondenten die beheerder is van een vereniging die bekend staat als een ontmoetingsplaats van de PKK in Brussel en die geïdentificeerd is als de belangrijkste verbinding tussen de Koerdische organisatie en zijn Belgische aanhangers, vermeldde zijn band met deze organisatie zelfs niet. Het klopt dat die persoon, wegens zijn transnationale politieke activiteiten, in de afgelopen jaren het slachtoffer is geweest van verscheidene gewelddadige aanvallen gepleegd door sympathisanten van de grijze wolven, een extreemrechtse Turks-nationalistische beweging die eveneens goed ingeplant is in België.

Verscheidene Turkse respondenten die afkomstig zijn van Koerdistan zijn betrokken bij verschillende lobbyingactiviteiten. Ze proberen de rechten van het Koerdische volk te verdedigen door de publieke opinie op de hoogte te brengen van de schendingen van de mensenrechten in Koerdistan, die gebeuren op bevel van de Turkse overheid. Om hun doel te bereiken nemen ze hun toevlucht tot een hele reeks van democratische pressiemiddelen: persmededelingen, petities, conferenties, informatiebladen enz. Deze manier van actievoeren is veel intenser geworden ten gevolge van twee bepalende gebeurtenissen: 1) de mediatieke arrestatie van PKK-leider, Abdullah Öcalan, en 2) de kandidatuur van Turkije om zich aan te sluiten bij de Europese Unie. Uit de gesprekken met twee respondenten van Koerdische afkomst blijkt dat zij beseffen dat ze van de inspanningen van de Turkse regering om een lidstaat van de Europese Unie te worden, gebruik kunnen maken om in Turkije sociale en politieke hervormingen af te dwingen die gunstig zijn voor het Koerdische volk. Deze gebeurtenissen hebben, zoals Vera Eccarius-Kelly (2002: 91) het stelt, gezorgd voor een verandering «in hun structurele, organisatorische, en strategische operaties die werden aangepast aan de nieuwe realiteit. De militanten hebben het oorspronkelijke doel van een onafhankelijk Koerdistan opgegeven en ijveren nu voor nationale minderheidsrechten in Turkije».

Twee Koerdische respondenten zijn eveneens betrokken bij acties die verschillende verenigingen van Koerdische migranten voeren op het Europese niveau. Een van hen probeert, via de *Federatie van Koerden in Europa*, om de Europese instellingen en de Verenigde Naties te beïnvloeden wat betreft de definiëring van «*verschillende schendingen van de mensenrechten gepleegd tegen de Koerden van Turkije*».

De Koerden van Turkije die deel uitmaken van onze sample zijn helemaal niet de enige migranten die krachtig oppositie voeren tegen de regering van hun land van herkomst. Zo staan ook twee Turken die behoren tot de etnische meerderheid in Turkije, drie Marokkanen en drie Congolezen erg kritisch tegenover de politieke overheid in hun land van herkomst. Ook zij proberen de Turkse, Marokkaanse en Congolese politiek vanuit België te beïnvloeden door toe te treden tot de verenigingen die de politieke oppositiepartijen van hun land van herkomst vertegenwoordigen. De communicatiemiddelen, en in het bijzonder het internet, spelen hierbij een grote rol. Het stelt de migranten niet alleen in staat om op de hoogte te blijven van de verschillende sociale, economische en politieke ontwikkelingen in hun land van herkomst, maar het stelt hen tegelijk in staat om er actief aan deel te nemen. Onderzoekers zoals

Demmers (2002) hebben duidelijk aangetoond dat de nieuwe telecommunicatiemiddelen de migrantengemeenschappen in staat stellen om deel te nemen aan de conflicten die zich afspelen in hun land van herkomst en om aan 'langeafstandspolitiek' te doen.

In tegenstelling tot de vertegenwoordigers van de andere bestudeerde gemeenschappen blijken de Chinezen erg weinig te investeren in transnationale politieke activiteiten. Een enkele respondent uit ons staal nam officieel deel aan de politiek van continentaal China als lid van de Politieke raadgevende conferentie van het Chinese volk (CPPCC) van de provincie Zhejiang. Deze vergadering zonder beslissingsmacht staat onder leiding van de Chinese Communistische Partij (PCC). Ze bestaat uit vertegenwoordigers van de acht 'democratische partijen' en de organisaties die een alliantie zijn aangegaan met de PCC in een verenigd patriottisch front tijdens de burgeroorlog, die plaatsvond tussen 1946 en 1949. De vergadering stelt de staatspartij in staat om diverse etnische groepen en andere organisaties te consulteren vooraleer te beslissen over wetten en decreten. Samen met andere Chinese emigranten neemt hij zo jaarlijks deel aan de 'wetgevende vergaderingen' en verstuurt hij aanbevelingen omtrent de problemen waarmee de Chinese immigranten geconfronteerd worden, zoals de organisatie van Chinese scholen of de hindernissen waarmee geëmigreerde Chinese ondernemers geconfronteerd worden in hun economische relatie met China. Een andere Chinees is actief in een vereniging die zich inzet voor de hereniging van Groot-China. De geringe politieke betrokkenheid van de Chinezen kan worden verklaard door de geringe effectieve opening die China toestaat aan zijn emigranten. Onderdanen van Taiwan mogen dan wel meedoen aan de verkiezingen in hun land van herkomst, maar ze blijken nog nauwelijks geïnteresseerd te zijn in politiek. Het klopt dat ze verplicht zijn om naar Taiwan te reizen om hun prerogatief uit te oefenen. Overigens hebben de politieke partijen van Taiwan wel cellen opgericht in Europa, maar deze blijken in België niet veel aanhangers te hebben.

Tot slot blijkt dat de acties die de landen van herkomst ondernemen om de transnationale activiteiten van hun emigranten te steunen, te belemmeren of te sturen, niet zonder invloed zijn, zeker niet in de Turkse gemeenschap. Toch blijken ze niet de beslissende factor te zijn voor de ontwikkeling van de transnationale politieke activiteiten van de bestudeerde bevolkingsgroepen in België. Factoren die wel een zekere invloed hebben op bepaalde transnationale politieke praktijken van onze respondenten zijn de erg liberale wetgeving inzake het verwerven van de Belgische nationaliteit, de democratische mogelijkheden die ons land biedt en/of zijn positie als hoofdstad van de Europese Unie. De meest frappante voorbeelden daarvan vinden we bij de Koerdische gemeenschap van Turkije, maar die invloed is ook waarneembaar bij de Marokkaanse en Congolese bevolkingsgroepen.

Koopmans en Statham (2001) verklaren het bestaan van transnationale activiteiten door het feit dat migrantengroepen in hun gastland onvoldoende politiek ingesloten zijn. In reactie richten ze hun eisen op hun land van herkomst (afgedwongen voorwaarden). Onze gegevens blijken deze hypothese niet te bevestigen.

VI. MECHANISMEN INZAKE DE ONTWIKKELING, REPRODUCTIE EN TRANSFORMATIE VAN TRANSNATIONALE PRAKTIJKEN

In het voorgaande hoofdstuk lag de klemtoon op de verscheidenheid van de transnationale praktijken die worden uitgeoefend door migranten die in België wonen. We stelden vast dat er bepaalde verschillen zijn tussen de bestudeerde gemeenschappen en ook wat betreft de belangrijkste beweegredenen die de respondenten aanhalen. In dit hoofdstuk willen we dieper ingaan op de mechanismen en de structurele elementen die van invloed zijn op de ontwikkeling van transnationale praktijken. We steunen daarbij op de bijkomende analyse van de gegevens die werden verzameld via de semidirectieve interviews, op de georganiseerde focusgroepen en op de bestaande literatuur. Zo willen we de ervaringen die de respondenten ons hebben meegedeeld, gaan 'objectiveren'. We willen preciezer vaststellen welke factoren een positieve invloed uitoefenen op de ontwikkeling van transnationale praktijken in België en wat de belangrijkste hindernissen zijn. We gaan dus dieper in op de politieke, economische en sociale factoren die een voorwaarde zijn voor het ontstaan en de reproductie van transnationale praktijken.

Om de eventuele reproductiestrategieën en de mogelijke vormen van verankering van transnationale praktijken beter te doen uitkomen, besteden we specifiek aandacht aan de tweede generatie. In het kader van dit onderzoek hebben we ook gekeken naar de genderdimensie. Ontwikkelen vrouwen meer of minder transnationale activiteiten dan mannen en gaat het om gelijksoortige activiteiten? Het zal blijken dat onze belangstelling voor deze twee categorieën van personen bijzonder verrijkend was voor ons onderzoek.

1. Ontwikkeling van transnationale praktijken

Zoals we al eerder hebben aangetoond zijn de transnationale praktijken die opgestart worden door migranten die in België wonen, gericht op verschillende activiteitsgebieden; bovendien zijn ze niet allemaal even sterk uitgebouwd en ambitieus. De activiteiten hebben betrekking op thema's zoals geldtransfers naar verwanten, het optrekken van hotels, het steunen van een oppositiepartij en de modernisering van de waterleiding in het dorp van herkomst. Veel mensen van

migrantenafkomst zijn niet betrokken bij transnationale praktijken⁶, en dus is het interessant om te onderzoeken welke factoren bepaalde migranten ertoe brengen om dat wel te doen. De factoren die we hier aanhalen zijn niet de enige, ze komen voor in verschillende combinaties en ze zijn al dan niet belangrijk in de ervaring van de mensen die we ontmoet hebben.

Een eerste factor houdt verband met de technologische evoluties van de afgelopen jaren inzake telecommunicatie, en meer specifiek met het internet, en ook met de mobiliteit en de democratisering ervan. De vooruitgang op deze vlakken heeft ongetwijfeld een grote impact op de toenemende capaciteit van migranten om relaties te onderhouden met hun land van herkomst: de mogelijkheid om meer heen en weer te reizen, om te communiceren met de familie, vrienden, handelspartners en ook om vrijwel in real time toegang te hebben tot informatie en om er meteen op te kunnen reageren.

Een tweede factor die invloed kan uitoefenen op de ontwikkeling van transnationale praktijken is de sociale en politieke context van het gastland. Het gebrek aan perspectief dat te wijten is aan de etnische stratificatie van de arbeidsmarkt en de discriminatie in het gastland, in dit geval in België, kunnen een impact hebben op de ontwikkeling van transnationale praktijken. Het komt er dus op aan zijn sociaaleconomische positie te proberen verbeteren.

In België hebben veel onderzoekers aangetoond dat personen van vreemde afkomst geconfronteerd worden met verschillende vormen van discriminatie, zowel op de woonmarkt (Goosens and Winters 2004), de arbeidsmarkt (Okkerse and Termote 2004) als op school (Jamin and Perrin 2005; Mahieu 2002). Zelfs kinderen van migrantenafkomst die in België geboren zijn en er school liepen, hebben niet noodzakelijk een beter diploma (De Meyer et al. 2002: 15; Hambye and Lucchini 2005: 6).

Tegenover deze realiteit kan het etnisch sociaal kapitaal – gedefinieerd als de «gevallen waarbij het sociaal kapitaal gekoppeld is aan een etnische identiteit» (Guarnizo 1994: 71) en dat niet afgebakend is door de grenzen van de natiestaten – een hoofdrol spelen in de sociaaleconomische opgang van de immigranten, en dan vooral van de tweede generatie (Giorgas 2000). Ook voor Portes en Zhou (1993: 87) kunnen de hulpbronnen die worden aangeboden door de etnische gemeenschappen een cruciale rol spelen bij het verbeteren van de toenemende mobiliteitskansen: «door de creatie van een eigen kapitalisme konden sommige migrantengroepen de discriminatie en de dreigende verdwijning van de mobiliteitsladders ontwijken».

Het is echter niet zo dat het de meest kansarme migranten zijn die starten met transnationale activiteiten in economische, culturele en sociale sectoren. Uit onze ervaring met de vele geïnterviewde personen leren we dat er twee elementen zijn die, indien niet noodzakelijk, toch minstens belangrijk zijn om geslaagde transnationale projecten op te zetten. Het eerste element slaat op het hebben van een legaal statuut en het beschikken over een paspoort, waardoor het zeker gemakkelijker is om veel internationale reizen te maken. Op dit vlak sluiten we ons aan bij de resultaten die werden verkregen door Rumbaut (2002: 88). Het tweede element betreft de financiële middelen waarover deze ondernemers beschikken. Zoals bij elke handelsonderneming is er immers een basiskapitaal nodig om

6 In het kader van dit onderzoek is het voor ons onmogelijk om een percentage te geven inzake het aantal migranten dat in België woont en betrokken is bij transnationale praktijken. Ter informatie kan het wel interessant zijn om daarover de volgende studie te raadplegen: «Transnational activities and social-cultural integration of Moroccan and Turkish descendants in Flemish Belgium », geschreven door Vancluysen, Van Craen en Ackaert.

een project uit te voeren. Daarnaast blijft het zo dat veel personen van migrantenafkomst, en ook veel van onze respondenten, in de ontwikkeling van transnationale economische activiteiten een middel hebben gevonden om hun sociaalprofessionele situatie in België te verbeteren. Bovendien hebben deze praktijken onbetwistbaar bijgedragen tot een groter zelfvertrouwen bij de personen die wij ontmoet hebben, en sommigen van hen hebben er ook meer aanzien door gekregen, minstens in hun gemeenschap van herkomst.

Het gebrek aan perspectief in België dat bepaalde respondenten ervaren, kan zoals vroeger al is aangetoond door Koopmans en Statham (2001), een beweegreden zijn om transnationale activiteiten te ontplooiën, maar er zijn ook veel transnationale praktijken die niet door dit prisma kunnen worden bekeken. De bestaande democratische kansen in het gastland hebben eveneens een invloed op de transnationale activiteiten van migranten, en meer in het bijzonder op de politieke praktijken (Faist 2000). Uit de ervaring van veel Koerden blijkt dat de mate waarin ze hier in België toegang hebben tot democratische instrumenten, behoren tot de belangrijkste factoren voor de identificatie en de politieke mobilisatie binnen deze gemeenschap (Al-Ali et al. 2001). Volgens Lyon en Uçarer (1998), "zijn ze altijd Koerden geweest onder de Koerdische gastarbeiders en vluchtelingen, maar de meesten van hen hebben hun 'Koerdisch zijn' maar ontdekt toen ze naar Europa kwamen" (Lyon and Uçarer 1998). De mogelijkheid om hun eigen cultuur te valoriseren en om zich zonder vrees voor repressie te organiseren heeft samen met de komst van veel vluchtelingen in de jaren tachtig, bijgedragen tot het ontstaan van een nationalistisch gevoel bij de Koerdische bevolking die in België woont. De taalkwestie is bijzonder belangrijk voor de Koerden die weggetrokken zijn uit hun streek van herkomst. Voor velen is de taal een symbool van zowel de Turkse repressie in hun streek van herkomst als van hun nieuwe emancipatie. De oprichting van een televisiezender, *Roj TV*, waarover we eerder spraken, is ongetwijfeld een van de belangrijkste hefbomen van de Koerdische mobilisering, niet alleen in België, maar in heel Europa en het Midden-Oosten.

Een derde element gaat over de politiek van het land van herkomst met betrekking tot hun emigranten.

Vooraleer dit punt af te sluiten, is een kort overzicht van enkele studies over transnationale ruimten interessant om een beter inzicht te krijgen in het soort van praktijken in dewelke de migranten met wie we gesproken hebben, actief zijn. Pries (2001a: 69) definieert transnationale ruimten als «multilokale referentiekaders die structuur geven aan alledaagse praktijken, maatschappelijke posities, werkgelegenheidstrajecten en -biografieën, en menselijke identiteiten [die] gelijktijdig boven en buiten de maatschappelijke context van nationale samenlevingen bestaan». Faist (2000: 191) ziet er van zijn kant een combinatie in van sociale en symbolische banden, van posities binnen netwerken en organisaties die minstens binnen twee staten actief zijn. Faist identificeert hoofdzakelijk drie transnationale sociale ruimten: transnationale groepen van bloedverwanten, transnationale kringen en transnationale gemeenschappen. Deze drie transnationale ruimten worden gekenmerkt door verschillende integratiemechanismen, respectievelijk reciprociteit, uitwisseling en solidariteit (Faist 2000: 195-196).

Uit het voorgaande is al gebleken dat de bevraagde Chinezen vooral geïnvesteerd hebben in transnationale kringen. Daar kunnen ze volop gebruik maken van de voordelen die ze hebben: de beheersing van de taal en de kennis van de Chinese cultuur. Hun transnationale economische activiteiten ontwikkelen zich aldus op basis van uitwisselingen met 'gelijken'. Het fenomeen van de tegendienst is

dan op zijn beurt illustratief voor transnationale groepen van bloedverwanten. Het kan worden begrepen als een soort van «risicoverzekering» (Faist 2000: 195) die vooral sterk ontwikkeld is bij gastarbeiders en vluchtelingen. De migratie van een van hun leden ziet de familie soms als een sociaaleconomische verhuisstrategie, en in dat kader is het normaal dat de migranten als wederdienst geld sturen. Een vluchteling kan dergelijke financiële transfers ook beschouwen als een middel om zijn familieleden in het land van herkomst veilig te stellen in het perspectief van een definitieve of tijdelijke terugkeer. Tot slot is het zo dat de meeste praktijken die worden ontwikkeld door onze respondenten het best passen in het kader van transnationale gemeenschappen. Dat is zo bij de politieke bewustmaking bij de Koerden bijvoorbeeld, maar ook bij die van de bevroegde Turken, en ook bij veel ontwikkelingsprojecten.

2. Reproductie van transnationale praktijken

Veel auteurs (Kasinitz et al. 2002; L. Lucassen 2006; Rumbaut 2002) beklemtoonden het feit dat transnationale praktijken voor de tweede generatie minder belangrijk waren dan voor de eerste. Portes (2001a: 190) erkent wel dat het transnationale engagement van de eerste generatie blijvende effecten kan hebben op de tweede, maar toch beschouwt hij het transnationalisme als een «fenomeen van één generatie». In zijn typologie van de transnationale verbondenheid stelt Rumbaut (2002: 89) vast dat er een variatie is tussen de verschillende migrantengemeenschappen, maar toch komt hij tot het besluit dat het niveau van transnationale verbondenheid relatief lager ligt bij de tweede generatie. Deze conclusies komen overeen met die van Kasinitz, Waters, Mollenkopf en Anil (2002: 119) die echter eveneens beklemtonen dat er in elke etnische groep een minderheid is die de transnationale banden ziet als een «vaste, volgehouden, integrale rol in hun leven».

Andere auteurs (Fouron and Glick Schiller 2002; Somerville 2008) tonen zich meer genuanceerd. Zij benadrukken het feit dat veel nakomelingen van de eerste generatie gehecht blijven aan het land van herkomst van hun ouders, een verbondenheid die blijkt uit het taalgebruik en de reizen naar het land van herkomst ... Voor Basch, Glick-Schiller en Szanton-Blanc (1994) zetten transnationale betrekkingen zich vaak voort binnen de tweede generatie. Levitt en Waters (2002) beklemtonen dat de transnationale praktijken die ontwikkeld worden door leden van de tweede generatie sporadisch en selectief kunnen zijn, maar dat je de «optelsom» moet maken.

Na dit onderzoek is de volgende opmerking noodzakelijk: volgens de verschillende verzamelde gegevens en op basis van de ervaring die werd opgedaan bij de identificatie van de personen die transnationale praktijken uitoefenen, blijkt dat de tweede generatie vaak minder betrokken is bij transnationale praktijken dan de eerste. Deze bewering betreft meer specifiek de Congolese tweede generatie. Toch moeten we erkennen dat de tweede generatie vaak erg ambitieuze projecten ontwikkelt en dat de praktijken die ze uitoefenen helemaal niet amateuristisch zijn. Deze bewering wordt nog versterkt door het interessante feit dat het vaak de personen van de tweede generatie zijn die de reis hebben gemaakt om deel te nemen aan de georganiseerde focusgroepen.

De praktijken die de tweede generatie opstart, verschillen op enkele punten van die van hun ouders. Het fenomeen van de reciprociteit, dat een voorbeeld is van wat Faist (2000: 195) «transnationale groepen van bloedverwanten» noemt, en dat zich erg vaak uit via geldtransfers naar verwanten die in

het land van herkomst gebleven zijn, lijkt kenmerkend te zijn voor de eerste generatie, zoals, logischerwijs, blijkt uit een analyse van de verzamelde gegevens. De bevraagde personen van de tweede generatie waren over het algemeen inderdaad niet bezig met dergelijke praktijken. Toch overstijgt deze «plicht» die doorgaans werd opgenomen door de ouders, de eerste generatie en wordt ze overgenomen door leden van de tweede generatie. In ons onderzoek vertelden twee personen van de tweede generatie dat ze geld van hun rekening haalden om op te sturen, omdat hun ouders overleden waren of medische problemen hadden.

«Dat is erg belangrijk voor mijn vader. Hij zou letterlijk doodgaan als ze geen cent zouden krijgen. Dat is altijd zo geweest, het maakt deel uit van het maandelijks budget, zou je kunnen zeggen. Dus, ziedaar, ik weet niet hoe lang het zal duren, die vraag stel ik me niet, maar op dit ogenblik, stuur ik geld van zijn rekening.» (Marokkaanse, focusgroep)

«Ik had er voordien nooit echt aan gedacht. Ik begreep het, ik wist dat hij wilde dat zijn oude moeder fatsoenlijk kon leven, maar het was zijn zaak. Ik en mijn broers, wij hadden daar niets mee te maken. Maar dan is hij voor haar gestorven en dus hebben wij beslist om geld te blijven sturen. Dat helpt haar financieel, dat is zeker, maar het laat ook zien dat we haar niet vergeten, wat misschien nog belangrijker is.» (Turk, focusgroep)

Een ander opmerkelijk verschil met de eerste generatie is het feit dat hun verlangen om transnationale initiatieven te ontwikkelen geen uitdrukking van ellende of van een plichtsgevoel is. Integendeel. Doorgaans zijn hun beweegredenen van economische aard of getuigen ze van een meer ideologisch engagement.

Tot slot stellen we ook vast dat veel projecten die worden uitgevoerd door vertegenwoordigers van de tweede generatie relatief ambitieus zijn. Enkele voorbeelden: het bouwen van een hotelcomplex in Turkije of in Marokko, het realiseren van een home voor bejaarden in een Marokkaans dorp dat moet dienen voor de opvang van lokale senioren en senioren uit België, van Marokkaanse afkomst en anderen, en de organisatie van een reisprogramma voor kunstenaars. De transnationale activiteiten die de bevraagde vertegenwoordigers van de tweede generatie hebben opgestart, worden naar eigen zeggen erg professioneel aangepakt. Sommigen van hen gaven ons het idee dat ze de transnationale ruimte beschouwen als een te weinig ontgonnen activiteitsgebied op zich.

Ook hier konden we op basis van de analyse van de gesprekken en de focusgroepen factoren bepalen die een invloed uitoefenen op de betrokkenheid van de tweede generatie bij transnationale praktijken. Naast een gebrek aan perspectief dat ze soms ervaren en waarover we het al eerder hebben gehad, blijkt het beheersen van de voertaal van het land of de streek van herkomst een belangrijk element te zijn. De bevraagde tweede generatie beheerst de moedertaal van de ouders. Een deelnemer aan een focusgroep had een erg expliciete kijk op deze kwestie:

«Dat is een must! De taal van het zakenleven en de taal of het dialect van de streek waar je je installeert! Dat is geen keuze!» (Marokkaan, focusgroep)

Naast de zuiver praktische aspecten, die al eerder werden benadrukt, heeft het beheersen van de taal van herkomst van de familie, zoals wordt beklemtoond door Rumbaut (2002: 90) en Anderson (1991), een aanzienlijke impact op de vorming van «denkbeeldige gemeenschappen», zoals Anderson zegt. Dit samenhorighedsgevoel wordt verderop dieper uitgewerkt.

Een tweede element dat de reproductie van transnationale praktijken bevordert, is de geografische nabijheid van het land van herkomst, waardoor het mogelijk is om heen en weer te reizen tussen dit land en België. De bevraagde Marokkaanse en Turkse leden van de tweede generatie legden de nadruk op hun kennis van het land van herkomst, in het bijzonder dankzij de vele reizen die ze alleen of met hun ouders ondernomen hebben. Een Marokkaanse respondent wees ook op de ontwikkeling van de lagekostenmaatschappijen waardoor hij, mits hij zijn reis wat op voorhand plant, voor een vijftigtal euro in minder dan vier uur heen en weer kan vliegen naar Marokko.

Daartegenover zijn de bevraagde personen van Congolese afkomst, die allemaal behoren tot de eerste generatie en die vaak al meerderjarige kinderen hebben, weinig optimistisch als het gaat over de eventuele ontwikkeling van transnationale praktijken door leden van de tweede generatie. Voor hen heeft deze generatie *«niet de sleutels»* om activiteiten te ontwikkelen in het land van herkomst. In tegenstelling tot de bevraagde Turken en Marokkanen keren ze minder vaak of zelfs nooit terug naar hun land van herkomst. Bijgevolg is de band met het land van herkomst en het sociaal familienetwerk losser. Nog steeds volgens de bevraagde personen kent de tweede generatie van de Congolese migranten geen tussenpersonen meer en heeft ze een verwrongen visie op de sociale en economische realiteit in Congo. Een deelnemer aan een focusgroep vat de algemene indruk als volgt samen:

«De jongeren, die zijn van hier, van België! Congo, ik overdrijf, maar dat betekent bijna niets voor hen! (...) Neen, eerlijk, zij gaan niets doen voor Congo. » (Congolees, focusgroep)

Daartegenover staan de personen van Chinese afkomst. Zij opperen geen reserves inzake het transnationaal engagement van hun nakomelingen, hoewel ze toegeven dat de twee generaties sterk verschillen van elkaar. Het feit dat ze weinig heen en weer reizen tussen België en hun land van herkomst werd niet aangehaald als verklaring voor de geringere activiteit van de tweede generatie in transnationale ruimten. Integendeel. Zij beklemtoonden het kennen van de taal van herkomst en de aanwezigheid van een relatief grote Chinese gemeenschap met relatief fijne banden in België.

De Chinezen van de tweede generatie die actief zijn in transnationale praktijken kozen doorgaans voor een andere weg dan hun ouders. Aldus vinden we ze veel minder in de restaurantsector en de etnische handel. Velen blijken erin geslaagd te zijn om hun voordeel te doen met de kennis van het land van herkomst en met de netwerken die hun ouders hebben gevormd in politieke en economische activiteiten. Zo vertelden twee personen dat hun kinderen in België werken voor internationale bedrijven die een dochterbedrijf hebben in China en dat ze in dit kader transnationale economische activiteiten hebben ontwikkeld (import-export).

Hoewel deze hypothese niet werd geformuleerd door onze respondenten, kunnen we ons afvragen wat het belang is van de etnische media en meer specifiek van de etnische scholen in ons land. Verscheidene personen van Chinese afkomst die we ontmoet hebben bij de interviews of de focusgroepen, hebben hun kinderen immers aangespoord om in België Chinese taal- en cultuurlessen te volgen.

«Zijn inschrijving sprak vanzelf. We spreken Chinees onder elkaar en hij sprak dus perfect. Schrijven, dat was iets anders! Bovendien heeft het zijn horizon verbreed: hij leerde andere mensen kennen, Belgen ook die erg geïnteresseerd waren in China. Ik denk vooral dat het hem heeft doen nadenken over de rijkdom van het land waar we vandaan komen. Hij heeft ons bijvoorbeeld veel geleerd over de economie en zelfs

over de politiek. Het is niet dat het minder abstract is, dat is niet het goede woord... Het is minder... Hoe kan ik dat zeggen? Het opent deuren. Het stelde hem in staat om zijn eigen banden te smeden met China. En niet alleen onze eigen gewoonten te hebben. » (Chinese, interview)

Het verhaal van deze persoon doet bij ons vragen rijzen over de rol die het land van herkomst speelt bij het betrekken van de tweede generatie bij transnationale ruimten. Om de bevoorrechte band met hun afstammelingen te onderhouden, heeft de Chinese overheid ongetwijfeld aanzienlijk veel financiële en menselijke middelen vrijgemaakt voor Chinese taal- en cultuurscholen in het gastland van haar emigranten. Een voorbeeld daarvan werd gegeven in een focusgroep, met name de «Love Boats», cruises die worden georganiseerd voor Taiwanese van de tweede generatie die in de Verenigde Staten wonen. Het gaat in dit voorbeeld dus niet over de kinderen van de eerste generatie Taiwanese die in België gevestigd is, maar het illustreert vooral de wil van de politieke overheid om de band met de nakomelingen van haar emigranten te behouden. De «Love Boats» versterken de band onder de migrantenkinderen, maar ze zijn ook gekoppeld aan een tussenstop van verschillende dagen in Taiwan waar een hele reeks bezoeken op het programma staan.

De Marokkaanse en de Turkse overheid proberen eveneens op verschillende manieren om de bevoorrechte band met de nakomelingen van hun emigranten te behouden. Zo erkennen ze hen als nationale onderdanen, zelfs als ze de Belgische nationaliteit hebben (Marokko), ze bemoeien zich met de verenigingssector (Turkije) en ze maken afspraken met België over taal- en cultuurlessen inzake het land van herkomst (Marokko en Turkije). *Daartegenover* staat het Congolese voorbeeld: onze respondenten signaleerden geen enkele poging daartoe vanwege de regering in Kinshasa.

Vooraleer te besluiten, doen de verhalen van bepaalde respondenten van Turkse afkomst ons nadenken over wat hun transnationale activiteiten voor hen betekenen. Levitt en Glick-Schiller (2004) maken een onderscheid tussen *manieren van zijn* (« ways of being ») en *manieren van zich thuis voelen* (« ways of belonging »). Ze definiëren de *manieren van zijn* als de werkelijke praktijken en sociale relaties waarin de individuen zich engageren, in tegenstelling tot de identiteiten waarbij hun activiteiten aansluiten. Daartegenover staan de *manieren van zich thuis voelen* die verwijzen naar praktijken die te maken hebben met de vorming van de identiteit en die een openlijk verband leggen met specifieke groepen, plaatsen en activiteiten. Ze beklemtonen dat «omdat deze individuen een soort van band hebben met een manier van zich thuis voelen, via de herinnering, nostalgie of verbeelding, ze wanneer en als ze dat willen, kunnen binnentreden in een sociaal veld.» (Levitt and Glick Schiller 2004: 607). De bevroagde Turken van de tweede generatie getuigden vaak over een erg sterke band met het land van herkomst van hun ouders en, in vergelijking met de Marokkanen van de tweede generatie die een relatief gelijksoortige vestigingsduur en migratiegeschiedenis hebben, zijn de Turken bijzonder sterk bezig met verenigingen die werden opgericht door hun ouders. Het is treffend dat veel meer Turken, net als hun ouders, getuigden van een politiek-ideologische verbondenheid met de politieke partijen die actief zijn in Turkije. Naast de bevoorrechte band met hun land, getuigden ze ook vaak van het gevoel te behoren tot een transnationale gemeenschap, zoals gedefinieerd door Faist.

We noteren dat bepaalde auteurs eveneens verwijzen naar andere factoren die een positieve invloed uitoefenen op het ontwikkelen van transnationale activiteiten door de tweede generatie. Dat is onder meer het geval bij Rumbaut (2002) die wijst op het belang van de religieuze praktijk. Kasinitz, Waters, Mollenkopf en Anil (2002: 108) schuiven nog een andere factor naar voren: de invloed van huwelijken

binnen de gemeenschap. Binnen het kader van ons verkennend onderzoek is het voor ons niet mogelijk om ons uit te spreken over die twee punten. We onderstrepen bovendien dat uit veel onderzoeken blijkt dat de betrokkenheid van de tweede generatie bij transnationale praktijken kan afnemen en toenemen naargelang van de verschillende fasen in de levenscyclus (Somerville 2008: 24) of als antwoord op specifieke gebeurtenissen of crisissen (Levitt and Glick Schiller 2004).

Kort samengevat horen het belang van het beheersen van de taal van herkomst, de geografische nabijheid en de politiek in het land van herkomst tot de factoren die positief gaan inwerken op de betrokkenheid van de tweede generatie bij transnationale praktijken. Voor sommige respondenten zijn die praktijken een middel om de kennis en de vaardigheden die ze verworven hebben in België, nuttig te gebruiken. Bij andere respondenten blijken die praktijken veeleer voort te vloeien uit de wil om hun banden met het land van herkomst van hun ouders te bevestigen.

3. Transformatie van transnationale praktijken

De transnationale activiteiten die ontwikkeld worden door migranten evolueren uiteraard naargelang factoren die meespelen, ongeacht of ze zich situeren op het persoonlijke of op het macrovlak. We hebben bijvoorbeeld al gewezen op het belang van de technologische ontwikkelingen voor de transnationale praktijken van de migranten die in België wonen. Op dezelfde manier kan ook het openstellen van het stemrecht voor onderdanen die in het buitenland wonen een hoofdrol spelen in de ontwikkeling van transnationale politieke activiteiten. In dit onderdeel zouden we ons willen concentreren op twee grote en belangrijke transformaties van de transnationale praktijken die migranten die in België wonen hebben ontwikkeld.

De eerste transformatie slaat op het kennisnetwerk dat wordt ingezet voor de uitvoering van de opgestarte transnationale praktijken. Om beter te begrijpen wat het gevolg is van een dergelijke evolutie, gaan we kort in op de stellingen van Putnam en van Granovetter. In *Bowling alone* werkt Putnam (2000) met de concepten «begrenzend sociaal kapitaal» («bounding social capital») en «overbruggend sociaal kapitaal» («bridging social capital»). Het «begrenzend sociaal kapitaal» verwijst naar banden binnen relatief homogene groepen, zoals sociale klassen, maar eveneens etnische gemeenschappen. Het «overbruggend sociaal kapitaal» verwijst naar betrekkingen binnen meer heterogene groepen. Via deze laatste vorm van kapitaal kunnen er in zekere zin bruggen worden geslagen tussen verschillende personen en groepen, terwijl het «begrenzend sociaal kapitaal» bevorderlijk is voor conglomeraten van gelijken. Granovetter (1973) beklemtoont van zijn kant dat relaties die steunen op sterke banden het meest productief zijn. Voor hem blijken zwakke banden echter helemaal geen bron van onzekerheid te zijn, maar zijn ze onmisbaar voor individuen om de kansen die zich voor hen aandienen te grijpen en om zich te integreren in de samenleving (Merckle 2004: 61).

De transnationale activiteiten die recentelijk werden ontwikkeld door onze respondenten steunen nog vaak op familie- en gemeenschapsnetwerken, maar ze blijken ook steeds meer een beroep te doen op partners met een andere achtergrond en een andere nationaliteit. In ons onderzoek hebben we al kunnen zien dat bepaalde projecten het zuivere familie kader overstijgen en een beroep doen op leden van hun gemeenschap die verblijven in hun gastland, hun land van herkomst of een ander land. Het

voorbeeld van de zakenvrouw van Chinese afkomst illustreert deze werkelijkheid. Anderen sluiten allianties af en verenigen zich in associaties of federaties om hun rechten te verdedigen. Het Europees netwerk van huispersoneel van migrantenafkomst (RESPECT) waarover we het in het volgende punt hebben is daar een uitstekend voorbeeld van. Hetzelfde geldt, zoals we al aangetoond hebben, voor veel projecten die ontwikkeld worden door personen van de tweede generatie.

Een andere belangrijke evolutie die volgens veel deelnemers aan de focusgroepen in de afgelopen jaren opgedoken is, heeft betrekking op de toenemende betrokkenheid van vrouwen bij transnationale ruimten.

Morokvasic (2007: 69) herinnert eraan dat in de migratiegeschiedenis van de belangrijkste immigratielanden migrantenvrouwen over het algemeen worden geassocieerd met immobiliteit en passiviteit. Dat is ook het geval in België. Vrouwen werden in de verschillende migratiegolven gedurende lange tijd enkel gezien als gezellinnen van een echtgenoot of een vader, of als (toekomstige) moeders. Meisjes, echtgenotes en/of moeders werden enkel bekeken via het prisma van de tradities en hun legitimiteit was lang beperkt tot de familiesfeer. Ook vandaag nog gaan veel maatregelen die betrekking hebben op vrouwen specifiek over hun socialiserende rol in de tweede en derde generatie en denkt men vaak enkel na over de specifieke bescherming die ze nodig hebben.

Dit beeld van de migrantenvrouw/gezellin, die erg kwetsbaar is, kan een heel andere realiteit verbergen. De migrantenstromen zijn in de afgelopen jaren immers in een zekere mate vervrouwelijkt, zoals onder meer blijkt uit de migratie van alleenstaande vrouwen. Deze vaststelling staat haaks op het traditionele beeld dat we net beschreven hebben (Campani 1995; Morokvasic 2003; Ramirez 1999; Zontini 2002). Manry en Schmoll (2005: 2) hebben aldus in hun studies aangetoond dat steeds meer vrouwen de leiding nemen in het migratieproces en de transnationale mobiliteit gebruiken om zelfredzaam te worden en om hun positie te verbeteren. Van hun kant hebben Ramirez (1999) en Zontini (2002) aangetoond dat de vrouwen die afkomstig zijn uit de Maghreb en die alleen emigreren geen huwelijkssituaties achter zich laten: over het algemeen zijn ze ongehuwd, weduwe, gescheiden of verstoten. De emigratie wordt dus ervaren als een middel om te beginnen op een nieuwe basis, om een nieuw levensproject op te bouwen in het gastland.

Recente werkzaamheden die specifiek focussen op «nieuwe migraties» in Europa vanuit het Zuiden of die betrekking hebben op migraties uit landen in Oost-Europa, beklemtonen het belang van alleenstaande migrantenvrouwen, die zich inschakelen in bepaalde niches, in het kader van een opdeling van de arbeidsmarkt volgens sekse en etnie (Anthias and Lazardis 2000). De niches omvatten hoofdzakelijk huishoudelijk werk, de prostitutie en de «entertainmentsector». De vrouwen spelen op die manier in op een specifieke vraag vanwege het gastland, binnen een gesegmenteerde arbeidsmarkt.

Tijdens ons onderzoek hebben we moeten vaststellen dat vrouwen in vergelijking met mannen minder actief zijn in transnationale sociale ruimten. Zij het met een opmerkelijke uitzondering. Deze situatie vinden we namelijk niet terug bij de Congolese gemeenschap waar veel vrouwen actief bezig zijn met transnationale praktijken. Toen daarover vragen werden gesteld in de focusgroepen zegden de deelnemers van Congolese afkomst over het algemeen dat dit een element van hun cultuur is:

«Het zit in onze cultuur. Bij ons doen vrouwen alles: ze zorgen voor de kinderen, de echtgenoot, het huis, en ze drijven ook handel. (...) Het is echt cultureel, zo is het, we doen wat we altijd al onder elkaar gedaan hebben.» (Congolees, focusgroep)

De culturele aspecten, het gewicht van de traditie worden vaak gebruikt als verklaring voor de afwezigheid of de betrokkenheid van de vrouw in transnationale praktijken. Weinigen hielden in hun uitleg rekening met de context van de geschiedenis van de familiemigratie. Voor een Marokkaanse respondente van de tweede generatie is het echter erg belangrijk om een onderscheid te maken tussen de situatie van vrouwen van de eerste generatie en die van vrouwen van de tweede generatie:

«Ze hadden geen enkel statuut en ze plooiden zich terug op hun familie. Velen voelden zich hier in het begin helemaal verloren. Ik neem het voorbeeld van iemand zoals mijn moeder. Toen mijn vader stierf, moest ze het huis uitkomen en gaan werken. Ze had geen andere keuze, maar dit ongeluk heeft haar geholpen om voeling te krijgen met deze samenleving. (...) Ze wilde dat we studeerden en dat hebben we allemaal gedaan. Ze heeft de weg geopend voor mijn zus en voor mij. (...)» (Marokkaanse, focusgroep)

De geringere betrokkenheid van vrouwen, vooral in de Marokkaanse en de Turkse gemeenschap, en in mindere mate in de Chinese, mag niet verhullen dat sommige vrouwen in de bestudeerde gemeenschappen wel initiatieven nemen. Soms gaat het wel om weinig ambitieuze projecten met een relatief gemakkelijk te beheren bijhorende infrastructuur en een bepaald financieel gewicht.

Vrouwen beklemtonen, meer dan mannen, spontaan het belang van hun netwerk van kennissen – meestal van vrouwen, vooral als het gaat over de eerste generatie – dat een extreem belangrijke rol blijkt te spelen bij het uitvoeren van hun project. De vrouwen uit hun netwerk kunnen aldus een belangrijke rol spelen bij de financiële opbouw van het project. Zo vertelde men ons dat de 'güns', een soort bijeenkomst van tantetjes, die wordt georganiseerd door vrouwen van Turkse afkomst, soms voorbehouden waren voor het creëren van een investeringsfonds waarmee materieel of grondstoffen konden worden aangekocht.

De ervaringen van twee respondenten die lid zijn van vrouwenbeschermingsorganisaties laten ons zien dat ze goed weten wat het gunstige kader voor *gender mainstreaming* binnen de Europese instellingen in Brussel betekent (Schwenken 2003). De ene vrouw is bijvoorbeeld lid van het Europees netwerk van huispersoneel van migrantenafkomst (RESPECT).

De vrouwen die verenigd zijn binnen dit netwerk willen hun positie (arbeidsvoorwaarden, juridisch statuut enz.) in hun gastland, in dit geval in België, verbeteren. Maar de basis van hun organisatiewijze en hun eisenbundel vallen onder het «immigrantenbeleid» zoals het gedefinieerd is door Østergaard-Nielsen (2003). Hun organisatie en de verdediging van de rechten die ze opeisen, beperken zich niet tot een enkele migrantengemeenschap. RESPECT is immers interetnisch: het verenigt hoofdzakelijk vrouwen, maar er zijn ook mannen lid, die afkomstig zijn van Polen, de Tsjechische Republiek, de Filipijnen, Sri Lanka en Congo en die geïmmigreerd zijn in verschillende Europese landen. Het netwerk is eveneens allianties aangegaan met feministische organisaties en vakbonden en werkt dus transnationaal.

VII. IMPACT OP DE BUITENLANDSE POLITIEK EN OP HET ONTWIKKELINGS- BELEID

De vraag die aan de basis lag van onze denkoefening bestond erin dat we wilden weten of de transnationale praktijken van migranten een invloed hebben op de relaties tussen hun land van herkomst en België, en meer specifiek, of ze een invloed hebben op de buitenlandse politiek en het ontwikkelingsbeleid van België. We wilden eveneens nagaan of de Belgische overheid migranten beschouwt als potentiële «bruggenbouwers», om het te zeggen met een term van Cohen (1997).

Volgens Cohen (1997) kan de diaspora – die in zijn werken een erg brede betekenis heeft en van toepassing is op de bestudeerde gemeenschappen – immers functioneren als een brug tussen het particuliere en het universele. Hij vindt dat migranten, wegens hun verstrooiing, integraal deel uitmaken van de globalisering van de wereld en dat ze tegelijkertijd hun eigen lokale cultuur beschermen als een integraal deel van hun identiteit. Samengevat: door te leven in twee werelden winnen ze aan inzicht en aan kennissen.

In dezelfde ideeënlijn vindt Mahamoud (2005: 34) dat migranten een onschatbare informatiebron vormen voor de Westerse instellingen en regeringen omdat ze vaak geactualiseerde informatie kunnen leveren over de mensenrechten in hun land van herkomst en ook over eventuele conflictsituaties. Dezelfde auteur (2005: 9-10) beweert bovendien dat «als de binnenlandse situatie in het thuisland stabiel is, de diaspora geneigd is om te investeren in activiteiten die de armoede verlichten en bijdragen tot ontwikkelingen zoals welzijnsprojecten voor de gemeenschap, investeringen in het zakenleven en aan de burger gerelateerde initiatieven. Maar als de situatie in het thuisland niet stabiel is, dan is de diaspora geneigd om te investeren in het verzet en in destructieve politiek gerelateerde activiteiten. Er bestaat dus een directe correlatie tussen de binnenlandse situatie in het thuisland en het langeafstandsgedrag van de diaspora.» Brown (2004) verwees in dat verband naar druk op de diplomatieke instellingen van het gastland, die de aanzet kan geven voor transnationale politieke praktijken die ontwikkeld worden door bepaalde migranten, en meer in het bijzonder door migranten die gevlucht zijn uit een land dat verwoest is door een etnisch conflict.

Vooraleer dieper op het onderwerp in te gaan, is het belangrijk om eraan te herinneren, in navolging van Wets (2004: 30), dat het begrip «ontwikkeling» helemaal niet zo vanzelfsprekend is als het op het eerste gezicht lijkt. Doorgaans wordt ontwikkeling gemeten op basis van het bruto binnenlands product (bbp) of ook op basis van de Menselijke Ontwikkelingsindex (HDI) die uitgaat van het Ontwikkelingsprogramma

van de Verenigde Naties (UNDP). De HDI wordt berekend op basis van de actuele sociale verschillen, de armoedegraad en de economische groei. Overigens beklemtonen Hamar en Tamas (1997: 18-19) dat ontwikkeling niet alleen maar een eenrichtingsproces is, maar dat het eveneens betrekking heeft op elementen die moeilijk te meten zijn zoals de democratie, de mensenrechten, de vrijheid van meningsuiting, het welzijn, de veiligheid en het leefmilieu.

Zoals we al eerder konden vaststellen, zijn de ontwikkelingsprojecten die migranten opzetten talrijk en verscheiden. Ze richten zich op de restauratie van gebouwen van openbaar nut zoals refters, ziekenhuizen en scholen, ze leveren pedagogisch en informaticamaterieel aan medische centra en scholen, ze investeren in de elektrificatie van hun dorp van herkomst of in het installeren van een waterzuiveringssysteem. Ze investeren echter niet alleen in veel materiële projecten, maar ook in organisaties en initiatieven die mikken op de bevordering van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen in hun land van herkomst, de vrijheid van meningsuiting en de naleving van de mensenrechten.

Het idee om buitenlandse gemeenschappen te betrekken bij ontwikkelingsprojecten vindt vandaag steeds meer ingang bij de Europese regeringen. Op enkele jaren tijd werden er in verschillende landen adviesprogramma's ontwikkeld om voordeel te halen uit de ervaring en de expertise van migranten. In België worden dergelijke programma's sedert 2001 uitgevoerd. Enkele voorbeelden: *Migr'Actions* ontwikkeld onder de hoede van de vzw *Coordination et Initiatives pour Réfugiés et Etrangers* (CIRE) en het programma *Migration pour le développement en Afrique* (MIDA- Grote Meren) dat vandaag in de vierde fase zit. Gezien het belang van de financiële stromen die het gevolg zijn van de geldtransfers van migranten, spreekt het Ministerie van Ontwikkeling en van Coöperatie ook over de oprichting van een «fonds voor tegendiensten en ontwikkeling». Bepaalde deelnemers aan de focusgroepen waren blij met het bestaan van dergelijke projecten, maar die initiatieven ontsnapten ook niet aan kritiek. De belangrijkste kritiek luidt dat dergelijke initiatieven, gericht op de participatie van migranten, nog altijd gestuurd worden door personen die zelf geen ervaring hebben met migratie en die geen enkele specifieke expertise hebben aangaande de begunstigde landen.

«Steeds meer landgenoten zijn verbonden aan Belgische instellingen. Ze hebben natuurlijk de Belgische nationaliteit, dat spreekt vanzelf. Maar kijk goed, de hoge ambtenaren, zij die echt aan het hoofd staan van de projecten, dat zijn geen immigranten. (...) Het lijkt eerder een middel om het eigen geweten te sussen en om ons te doen zwijgen.» (Congolees, focusgroep)

Het is interessant om te weten dat de ontwikkelingsprojecten die de Belgische instellingen steunen en financieren enkel betrekking hebben op Afrikaanse landen ten zuiden van de Sahara, en meer in het bijzonder op Congo, Burundi en Rwanda. Een deelnemer aan een focusgroep stelt:

«Je moet daarin duidelijk zijn: België is een klein land en op het internationale niveau is Congo zijn beste troef.» (Ambtenaar, focusgroep)

Een andere deelnemer, van Congolese afkomst, bekijkt het cynischer:

«De Belgen hebben Congo verlaten, dat is zeker, maar ze blijven ons de les spellen over alles wat daar gebeurt. En het is hetzelfde als het gaat over gezamenlijke ontwikkelingsprojecten. Wij hebben niets te zeggen, helemaal niets: wij doen voorstellen, zij beschikken. Er zijn heel wat zaken die moeten gedaan

worden (...). Het zijn enkel de projecten die hen interesseren, waaraan ze een bordje kunnen hangen «Gefinancierd door België». De rest, niets aan te doen. De relaties tussen de Congolezen en België, laat je niets wijsmaken, er is niets veranderd, het is nog altijd dezelfde paternalistische visie: alleen bakken jullie er niets van, maar wees gerust, wij gaan jullie helpen.» (Congolees, focusgroep)

Het is duidelijk dat de grote meerderheid van de bevroagde personen vinden dat ontwikkelings-initiatieven – net als bilaterale relaties tussen de overheid van hun land van herkomst en die van het gastland – absoluut een beroep moeten doen op personen die een echte expertise hebben aangaande de landen waarvoor de Belgische regering dergelijke initiatieven opzet, d.w.z. op migranten. De rode draad doorheen hun verhalen is gemakkelijk te herkennen: het verlangen naar de erkenning van een specifieke ervaring, de migratie, en van een specifieke kennis, die van het land van herkomst.

«Wie is beter dan wij in staat om te weten wat de reële noden en de verschillende hindernissen zijn, en ook wat de middelen zijn om ze te ontwijken?» (Congolese, focusgroep)

Migranten zijn zich bewust van de vele stereotiepe meningen over migraties en hun specifieke gemeenschap. In hun ogen lijkt de ontwikkelingssector de beste sector om zich te ontplooien binnen de Belgische maatschappij. Veel personen zijn gestart met ontwikkelingsprojecten, maar ze wezen ook op de talrijke hindernissen bij de ontwikkeling van hun activiteiten: de administratieve lasten in België, de volgens hen onwettige concurrentie vanwege bedrijven die in niet-Europese landen gevestigd zijn, de corruptie van de ambtenaren in hun land van herkomst en ook meer originele hindernissen zoals vertragingen bij het gebruikte openbaar vervoer en de evolutie van de ISO-normen (International Organization for Standardization). Vooral één hindernis werd vaak beklemtoond: geld. De transnationale projecten die ontwikkeld worden door onze respondenten, en die soms erg ambitieus zijn, kampen vaak met een gebrek aan financiering. De projecten worden dan uitgevoerd dankzij inzamelingen van geld of materiële goederen, die georganiseerd worden binnen de eigen gemeenschap. Soms zijn ze voor geldelijke of logistieke steun gaan aankloppen bij organisaties in hun land van herkomst. Veel bevroagde personen, en in het bijzonder diegenen die van Marokkaanse of Turkse afkomst zijn, hadden er geen idee van tot welke Belgische financiers ze zich konden richten en van welke opportuniteiten ze soms gebruik kunnen maken.

«Mooie woorden, maar in de feiten, als het erom gaat reële projecten te steunen, dan is er niemand. (...)» (Marokkaan, focusgroep)

«Je zegt me dat er manieren zijn om voor onze projecten steun te krijgen van Belgische instellingen. Volgens mij is dat flauwekul. Ik heb zoiets nooit gezien... of anders is het absoluut noodzakelijk dat je mij die info doorstuurt!» (Turk, focusgroep)

«Eerlijk, ze [Belgische politici] zeggen voortdurend dat Congo moet geholpen worden. Ze zeggen dat ze gaan investeren in projecten, dat ze geld gaan geven, dat de ontwikkeling van Congo een belangrijke thematiek is in de Belgische ontwikkelingshulp, maar als je bij hen gaat aankloppen, niets!» (Congolees, focusgroep)

Daartegenover is het belangrijk om te onderstrepen dat andere personen betrokken werden bij allerlei nationale en internationale organisaties en programma's. Deze realiteit werd bitter verwoord door een Congolese deelnemer aan een focusgroep:

«Het zijn altijd dezelfde die profiteren van de steun. Neem X, je vindt hem overal. Het is hetzelfde met Y. En het slechtste is niet dat ze steun krijgen. Wel dat ze betrokken zijn bij verschillende projecten en verenigingen, en zo worden ze altijd gesubsidieerd.» (Congolees, focusgroep)

De financiële problemen waarmee de meeste van onze respondenten te maken hebben, waren geen verrassing voor de professionals. Deze laatste wezen op de rijkdom van de vele initiatieven die opgezet worden door migranten, maar ze beklemtoonden ook het overstelpend aantal initiatieven. Dit moet in verband worden gebracht met de etnische, clanmatige en religieuze versnippering bijvoorbeeld, die bestaat in het land van herkomst en die zich doorgaans voortzet in een migratiecontext. Dit punt werd opgeworpen door een deelnemer van Congolese afkomst, tot verontwaardiging van de andere deelnemers.

«Er bestaat geen Congolese gemeenschap in België. (...) Het is hier precies hetzelfde als in Congo, alle etnische en geografische breuklijnen zijn hier aanwezig. Er bestaat geen Congolese gemeenschap die met een stem spreekt met de Belgische politici. Iedereen ijvert voor zijn eigen etnie, zijn stad of streek van herkomst.» (Congolees, focusgroep)

De solidariteit die bepaalde migranten tentoonspreiden, verloopt dus volgens goed vastgelegde en relatief gemakkelijk te identificeren richtlijnen. Naast de familie en het dorp van herkomst, is de solidariteit bij voorkeur gericht op personen van dezelfde etnische afkomst of van dezelfde religie. Sommigen proberen deze opdelingen te overstijgen, maar het blijkt moeilijk te zijn om ze te overwinnen. Daarvan getuigt een andere Congolese respondent die lang lid is geweest van de zetel van een vereniging die zich bezighield met veel ontwikkelingsprojecten in Congo :

«Ik heb ontslag genomen [bij de vereniging]: alle realisaties hadden betrekking op Luba-dorpen en de andere projecten bleven in de projectfase. Ik heb verscheidene keren met de vuist op tafel geklopt, zoals dit... Beloftes, en nog beloftes, maar verder niets.» (Congolees, focusgroep)

Deze zogeheten preferentiële solidariteit vinden we ook terug bij de andere bestudeerde gemeenschappen. Ze is bijzonder sterk zichtbaar bij de Turkse gemeenschap, in het bijzonder bij de Koerden uit onze sample.

Om de financiële problemen waarvan eerder sprake te verhelpen, zijn er meer strategische 'allianties' ontstaan tussen verenigingen die gelijksoortige doelstellingen nastreven, maar die in verschillende Belgische gewesten gevestigd zijn. Dat schept niet alleen meer mogelijkheden om in de verschillende gewesten fondsen aan te vragen, maar ook om een zeker gewicht te verwerven en om aldus in staat te zijn om met zijn eisen te gaan aankloppen bij de Belgische politieke overheid.

Andere verenigingen werden specifiek gevormd om druk uit te oefenen op de Belgische instellingen, in het bijzonder op de overheidsdiensten die belast zijn met buitenlandse zaken en ontwikkeling. Dat is met name het geval bij de Coordination Générale des Migrants pour le Développement (CGMD), de

erfgenaam van het platform Migratie en Ontwikkeling. De CGMD, opgericht in 2005, overkoepelt en vertegenwoordigt internationale solidariteitsorganisaties die voortgekomen zijn uit de migratie (OSIM). De doelstellingen van de CGMD, zoals uiteengezet op het internet⁷, zijn duidelijk. Concreet gaat het om: 1) «het bevorderen van de politieke dialoog tussen de verschillende actoren (regeringen, institutionelen en het middenveld) rond problemen die betrekking hebben op de migratie- en ontwikkelingsthematiek», 2) «het sensibiliseren, informeren en geven van vorming aan internationale solidariteitsverenigingen van migranten rond de probleemgebieden en de uitdagingen van migratie en ontwikkeling op het niveau van het gastland en van het land van herkomst van de migranten» en 3) «het verhogen van de zichtbaarheid van de solidariteits- en ontwikkelingsacties die worden uitgevoerd door OSIM-organisaties, op het Belgische niveau, in de Europese ruimte en ook in de landen van het Zuiden».

«Er werden zeer veel interessante projecten uitgevoerd, maar het ontbrak aan een stem, aan een verbindingpunt eigenlijk. Daar hebben we iets aan gedaan. (...) Ikzelf of andere leden gaan altijd naar bijeenkomsten waarop we, ik moet het zeggen, altijd uitgenodigd zijn. (...) Ja, er zijn de verschillende projecten, maar we bereiken ook overeenstemming over veel belangrijke punten en het zijn vooral die zaken die gehoord moeten worden.» (Congoles, interview)

Het is niet alleen in het ontwikkelingsbeleid dat de migranten een rol proberen te spelen, maar ook in de diplomatieke betrekkingen die België onderhoudt met hun land van herkomst.

De aanwezigheid van migrantengemeenschappen op Belgische bodem heeft, zeker als ze hier veel vertegenwoordigers tellen, een invloed op de diplomatieke betrekkingen die België onderhoudt met hun land van herkomst. Een Belgisch ambtenaar is erg duidelijk over dit onderwerp: «Alleen al door hun aanwezigheid in België, beïnvloeden ze [de immigranten] de politieke betrekkingen die België onderhoudt met hun land van herkomst.» Een andere ambtenaar doet er nog een schepje bovenop:

«Ja, we moeten dat erkennen, sommige activiteiten, de aanwezigheid van bepaalde organisaties of bewegingen, hebben een invloed op de diplomatieke betrekkingen tussen onze twee landen. (...) De spanningen kunnen soms erg sterk oplopen. (...) De Koerdische kwestie bijvoorbeeld was al vaak het onderwerp van discussies tussen diplomaten.» (ambtenaar, focusgroep)

Deze deelnemer aan een focusgroep verwijst naar de spanningen tussen de Belgische en de Turkse overheid, die voortvloeien uit de activiteiten van bepaalde Koerdische verenigingen die aanwezig zijn op het Belgische grondgebied en die er door Ankara van verdacht worden dat ze de PKK-acties ondersteunen. Zo zijn ook de transnationale politieke activiteiten van bepaalde personen van Congolese afkomst soms een bron van spanningen geweest tussen de Belgische en de Congolese diplomaten. De activiteiten van «patriottische politiek», om de uitdrukking van Østergaard-Nielsen (2003) te gebruiken, zijn ongetwijfeld de activiteiten die het meest invloed uitoefenen op de diplomatieke betrekkingen die België onderhoudt met de regeringen van de landen van herkomst van de migranten.

Naast deze «patriottische» transnationale activiteiten proberen de migranten rechtstreeks druk uit te oefenen op de Belgische overheid om ze ertoe te bewegen maatregelen te nemen tegen hun land van herkomst of om een duidelijk standpunt in te nemen over specifieke themagebieden die aansluiten bij

7 <http://www.cgmd.be>

gebeurtenissen die zich afspelen in hun land van herkomst. Ze proberen de publieke opinie wakker te schudden en zo de Belgische politiek te beïnvloeden door onze politici van vreemde afkomst vragen te laten stellen in de Belgische parlementen en door het verspreiden van brochures en persmededelingen. Een veelzeggend, recent voorbeeld daarvan zijn de verschillende persmededelingen die aan de ene kant werden gepubliceerd door Turkse verenigingen en aan de andere kant door verenigingen, niet alleen Koerdische, maar ook van andere etnische minderheidsgroepen uit Turkije.

We noteren eveneens dat de politieke bewustmaking volgens de bevraagde personen niet uitsluitend gericht is op de Belgische instellingen. De pressiemiddelen die de migranten gebruiken blijken sterk geëvolueerd te zijn. Een tiental jaar geleden wezen auteurs zoals Koopmans en Statham (1999: 689) er in hun werken over de politieke eisen van migranten op dat «eisen die gericht waren aan de EU vrijwel volledig afwezig bleken te zijn». Favell en Geddes (2000) kwamen tot hetzelfde besluit en toonden zich eveneens verrast door het gebrek aan politieke mobilisering, uitgaande van migranten en gericht op de Europese instellingen. Ons onderzoek wijst echter op een totaal andere werkelijkheid. Verscheidene van onze respondenten hebben immers activiteiten ontwikkeld die rechtstreeks mikken op de Europese instellingen. Soms focussen ze op hun gemeenschap, begrepen in een min of meer brede zin: Koerdisch of subsaharaans Afrika bijvoorbeeld. Maar soms overstijgen ze de etnische of geografische focus en concentreren ze zich op specifieke probleemgebieden waarmee veel immigranten geconfronteerd worden. Dat is namelijk het geval bij federaties van vrouwenverenigingen of bij netwerken die de rechten van gastarbeiders verdedigen.

Kortom, de recente integratie van migranten in raadgevende organismen en in gezamenlijke ontwikkelingsprojecten kan worden verklaard door de convergentie van verscheidene evoluties: (1) de eis van de migranten om door de overheid te worden erkend als ontwikkelingsactoren en als voortreffelijke informatieverstrekkers, en het feit dat ze zich organiseren om dat te bereiken; (2) de tussenkomst van talrijke migrantenverenigingen ter ondersteuning van de ontwikkeling van hun dorp of hun streek; (3) de overheid die zich bewust wordt van de eis van de migranten om erkend te worden en om op te treden als verbindingspersoon en (4) het accent dat wordt gelegd op lokale ontwikkeling, de toenemende decentralisatie die gepaard gaat met de opmars van de lokale overheid.

In de afgelopen jaren zijn er interessante initiatieven genomen om migranten te betrekken bij Belgische diplomatieke activiteiten en ontwikkelingsprojecten, maar volgens de bevraagde personen van vreemde afkomst wordt hun potentieel nog altijd onderschat.

VIII. IMPACT OP HET INTEGRATIEPROCES IN HET GASTLAND

Volgens Portes (2001a: 188) kunnen de transnationale praktijken die worden ontwikkeld door migranten op verschillende manieren inwerken op het integratieproces van die migranten en hun nakomelingen. De werken van Pedraza (2006: 50) wijzen helemaal in dezelfde richting: «transnationalisme heeft een effect op de assimilatiegraad van immigranten – zowel cultureel als structureel». Dit laatste hoofdstuk behandelt de eventuele effecten die de transnationale praktijken van migranten kunnen hebben op hun integratie in de Belgische maatschappij.

Vooraleer door te stoten tot de kern van het onderwerp, is het belangrijk om te definiëren wat de term «integratie» inhoudt. Phalet en Swyngedouw (2003: 779) herinneren er ons aan dat dit woord, dat in verband met de immigratiethematiek zowel door wetenschappers als door de bevoegde politici wordt gebruikt, «analytische concepten verenigt met normatieve begrippen of geïdealiseerde maatschappelijke projecties, die in verschillende groepen en contexten worden gewogen door erg verschillende emotionele en gedragsgerelateerde valenties». Voor diezelfde auteurs steunt de integratie feitelijk op de interactie tussen een meerderheidsgroep die ze benoemen als de «standaardgroep» («treatment side») en een minderheidsgroep, de «adaptatiegroep» («adaptation side») (Phalet and Swyngedouw 2003: 781) terwijl integratie volgens Penninx (2004: 2) verwijst naar het «proces waarbij iemand een aanvaard lid van de maatschappij wordt».

Andere auteurs, zoals Schnapper (1991: 99), hebben geprobeerd om een meer 'werkbaar' definitie te geven van dit concept, een definitie waarnaar wij verwijzen in het kader van dit onderzoek: integratie is «het proces waarbij individuen deelnemen aan het collectieve leven via een beroepsactiviteit, het aanleren van consumptienormen, het overnemen van familiaal en sociaal gedrag, het aangaan van relaties met de anderen. »

De vraag naar de eventuele impact van transnationale praktijken op het gastland en op het integratieproces van de migranten werd al vaak bestudeerd, in het bijzonder in de Angelsaksische wereld. Deze werken behandelen in hoofdzaak drie kwesties, die sterk gecorreleerd zijn en vaak worden besproken in wetenschappelijke artikels over het concept zelf van de integratie.

De eerste vaak besproken kwestie gaat over de band tussen transnationalisme en integratie. Bepaalde onderzoekers vinden dat activiteiten die gericht zijn op het land van herkomst het integratie-

proces ondermijnen omdat ze de culturele oriëntering op het land van herkomst blijven onderhouden. Anderen gaan nog verder in de zin dat ze vinden dat de transnationale praktijken van migranten de uitdrukking zijn van een gebrek aan integratie in hun gastland (Alba and Nee 1997; Snel et al. 2006). Wetenschappers zoals Koopmans en Statham (2001) wijzen op het feit dat het gebrek aan sociaalprofessionele perspectieven in het gastland een belangrijke verklarende factor is voor de betrokkenheid van migranten in diverse praktijken die gericht zijn op hun land van herkomst. Daartegenover staan verschillende studies die erop wijzen dat de sociaalprofessionele uitsluiting in het gastland geen vereiste is voor transnationaal engagement (L. Lucassen 2006; Portes et al. 2002; Snel et al. 2006). Andere onderzoekers vinden dat de activiteiten met betrekking tot het land van herkomst, en in het bijzonder politieke activiteiten, het politieke bewustzijnsniveau van de migranten verhogen en daardoor een eerste stap zijn in het integratieproces (Portes 1999). Wahlbeck (2002: 7) beweert zelfs dat «de oriëntatie van een diaspora naar het land van herkomst ook een hulpmiddel kan zijn waardoor de integratie in het nieuwe gastland vlotter kan verlopen».

Een eerder onderzoek dat werd gefinancierd door de Koning Boudewijnstichting bracht aan het licht dat bepaalde buitenlandse gemeenschappen die in België verblijven, in het bijzonder diegenen die afkomstig zijn uit niet-Europese landen, worden geconfronteerd met een scherpe sociaaleconomische ongelijkheid. Zo zien we dat slechts 10 % van de Belgen (gedefinieerd als personen die de Belgische nationaliteit hebben net als hun ouders bij hun geboorte) en 15 % van de Europeanen in 2001 in België onder de armoedegrens leefden, terwijl die percentages oplopen tot 30 % voor niet-Europeanen en bijvoorbeeld tot respectievelijk 56 % en 59 % voor personen van Marokkaanse en Turkse afkomst (Perrin et al. 2008: 26).

Als antwoord op de vraag naar een eventuele correlatie tussen de ontwikkeling van hun transnationale praktijken en hun sociaalprofessionele situatie, wezen de deelnemers aan de focusgroepen, ongeacht hun nationaliteit, vaak op het gebrek aan perspectief en de sociaaleconomische moeilijkheden waarmee veel leden van hun gemeenschap geconfronteerd worden. Toch zijn dat over het algemeen niet de beweegredenen waarmee de deelnemers aan de focusgroepen hun persoonlijke investering in transnationale praktijken verklaarden. Ze beklemtonen vooral de mogelijkheden die voortvloeien uit hun bevoorrechte banden met twee verschillende landen en hun kennis van die verschillende culturen, ook al erkennen ze dat hun transnationale activiteiten vaak een positieve impact hadden op het sociaalprofessionele niveau.

«Ik ken de markt, ik weet wat de mensen nodig hebben. Dus, in plaats van zaken te doen met een grote multinational die niet echt begaan is met de prioriteiten van de mensen en die hun alleen maar zijn producten in de maag wil splitsen, wel, dacht ik bij mezelf, waarom zou ik het niet doen! Ik kende al een vriend die gestart was met dezelfde business, maar elders, niet bij mij. Ik heb erover gepraat met vrienden, met mijn vrouw en kinderen, en zij vonden het een erg goed idee, en kijk, ik heb me gelanceerd zoals men zegt.» (Marokkaan, focusgroep)

«Het is een goede manier om winst te maken: je kent de grondstoffen al, je kent de markt, je hebt al contacten, je moet alleen nog partners vinden, Chinees praten, dat helpt!» (Chinees, focusgroep)

Overigens blijkt dat veel van onze respondenten en onze deelnemers aan de focusgroepen van zichzelf vinden dat ze goed geïntegreerd zijn in de Belgische maatschappij. De grote meerderheid heeft er een

job, voedt er zijn kinderen op en beheerst minstens één van de officiële talen in België erg goed. Velen van hen vertelden spontaan en meermaals over vriendschappelijke relaties met personen die niet afkomstig zijn uit dezelfde gemeenschap, vooral 'Belgen'. Velen getuigden ook over hun participatie aan verschillende activiteiten die hoofdzakelijk gericht zijn op hun gastland, hun stad of dorp zoals hun lidmaatschap van een vakbond, een beroepsvereniging of een buurtcomité. Zoals onderstreept werd in het hoofdstuk over de verschillende transnationale praktijken die onze respondenten ontwikkelen, hebben de bevraagde personen doorgaans de Belgische nationaliteit en beschikken velen, vooral als ze mikken op economische, sociale en culturele activiteiten, over een zeker financieel en sociaal kapitaal dat ze kunnen inzetten voor het ontwikkelen van hun transnationale activiteiten.

Het transnationale engagement van bepaalde vertegenwoordigers van de bestudeerde tweede generatie botst overigens met assimilationistische stellingen die beweren dat een langer verblijf in een gastland er uiteindelijk voor zorgt dat migranten de band met hun land van herkomst geleidelijk losmaken (Guarnizo et al. 2003: 1215; Zhou 1997: 976). De ervaring van velen van hen toont aan dat ze de regels van de Belgische maatschappij vaak erg goed kennen en velen slaagden erin hun inburgering te bekronen met een diploma van het hoger of universitair onderwijs. Het is interessant om op te merken dat ze de praktijken die ze ontwikkelen vaak voorstellen als het resultaat van een leerproces dat ze in België hebben doorlopen. De betrokkenheid van een aantal vrouwen bij transnationale praktijken toont eveneens aan dat die activiteiten voor sommigen van hen een bevoorrecht middel zijn dat leidt naar emancipatie en ontplooiing.

Tot slot moeten we eraan herinneren dat de transnationale activiteiten van de bevraagde personen doorgaans een erg positieve impact hadden op hun zelfvertrouwen. Ze vertelden ook dat ze vaak het gevoel hadden dat hun activiteiten hun sociaaleconomische positie versterkt had, zowel binnen hun gemeenschap van herkomst als binnen de Belgische maatschappij in haar geheel.

Op basis van deze elementen kunnen we zeggen dat de transnationale praktijken die ontwikkeld werden door onze respondenten geen belemmering blijken te vormen voor hun integratie in België. Integendeel. Personen die actief zijn in transnationale ruimten verhogen hun symbolisch kapitaal, wat hen in staat stelt om hun plaats in hun gastland te versterken. Zo hebben we eveneens kunnen vaststellen dat veel personen, nadat ze zich aanvankelijk sterk hadden gericht op hun land van herkomst, in een tweede fase probeerden om opnieuw meer in België actief te zijn (door het oprichten van een vereniging bijvoorbeeld) en/of hun praktijken te heroriënteren om ze sterker te kunnen integreren in de Belgische ruimte (bijvoorbeeld door het installeren van uitwisselingssystemen voor kunstwerken tussen hun land van herkomst en hun gastland terwijl het aanvankelijk hoofdzakelijk de bedoeling was om hun werken aan te bieden in het land van herkomst).

De tweede kwestie heeft te maken met de mogelijkheid om twee loyaliteiten te verzoenen. Als er verwezen wordt naar de transnationale praktijken van migranten, wordt hun loyaliteit tegenover hun gastland vaak in twijfel getrokken. Onderzoekers zoals Huntington (2004) denken aldus dat het niet alleen illegitiem is om meer dan één burgerlijke identiteit te hebben, maar dat het ook een intrinsieke contradictie is. Voor hen vormen het binationalisme en het biculturalisme het bewijs dat de loyaliteit gedeeld is en dat dergelijke burgerlijke identiteiten bijgevolg potentiële bedreigingen zijn. Voor Sheffer (2003: 81) «kan de oprichting van organisaties door de diaspora en de participatie in die organisaties het potentieel creëren voor een duale autoriteit, en bijgevolg ook voor duale of gedeelde loyaliteiten of

een dubbelzinnige loyaliteit tegenover gastlanden. De ontwikkeling van dergelijke gefragmenteerde loyaliteiten leidt vaak tot conflicten tussen de diaspora en hun gastlanden en -regeringen». Daartegenover hebben andere onderzoekers aangetoond dat het burgerlijke engagement tegenover het land van herkomst niet impliceert dat er geen burgerlijk engagement is in het gastland. Fox en Bada (2009) wijzen op dit soort van dubbel engagement dat ze definiëren als «burgerlijke binationale» praktijken. Voor Zimmermann en zijn collega's (2006: 4) «hoeven de respectievelijke gevoelens tegenover het gastland en het land van herkomst elkaar niet uit te sluiten, en kunnen ze soepel en situatiegebonden zijn».

Ten eerste merken we op dat veel respondenten de kwestie van de dubbele loyaliteit nauwelijks begrepen. We hebben de vraag verscheidene keren anders moeten formuleren en in sommige gevallen bleek het nodig om een omweg te maken via een voorbeeld, een eventuele oorlog tussen hun land van herkomst en België.

De grote meerderheid van onze respondenten bij de semidirectieve interviews, net als de personen die deelgenomen hebben aan de focusgroepen, hadden de Belgische nationaliteit. De deelnemers beschouwden het feit dat ze behoren tot twee verschillende culturen niet als een probleem, althans niet wat hen zelf betreft. De identiteitskwestie en het gekneld zitten tussen twee culturen kwam het vaakst aan bod als het ging over de jongere generaties. Toch hoorden we tussen de verhalen door dat het vaak de vormen van discriminatie zijn, en de stereotiepe beelden van sommige gemeenschappen van vreemde afkomst, die nog eens opnieuw werden gehegeld.

Bovendien verwierpen sommige bevraagde Marokkaanse en Chinese respondenten, en ook de Koerden, maar dat is een geval apart, elke vorm van loyaliteit tegenover de politieke instellingen in hun land. Het gaat om personen die geëmigreerd zijn, misschien niet om politieke redenen, maar toch minstens omwille van een voor hen ongunstige sociaalpolitieke context. Als ze het vandaag hebben over hun affectie tegenover hun land van herkomst, moeten we dat blijkbaar eerder interpreteren als een gehechtheid aan hun cultuur van herkomst en aan de personen die daar blijven wonen zijn. Tegenover een land dat hen «*gemuilkorfd heeft*» of «*behandeld heeft als honden*», zoals sommige van onze respondenten het uitdrukten, stelt de kwestie van de loyaliteit zich dus niet.

Terwijl verscheidene personen erkenden dat ze zich ongemakkelijk zouden voelen in het geval van een open conflict tussen hun land van herkomst en hun gastland, beklemtoonden ze het feit dat ze hun lotsbestemming delen met alle bevolkingsgroepen die in België wonen. Twee personen legden ons uit wat ze zouden voelen door te verwijzen naar twee populaire mobilisatiesymbolen.

«Ik woon hier, mijn kinderen wonen hier. Dit is overigens het land dat ze het best kennen. (...) Julie, Melissa, de kleine Loubna Benaïssa... Ik had dezelfde gevoelens, dezelfde woede denk ik, als alle mama's in de wereld. (...) Het was voor mij belangrijk om deel te nemen aan de Witte Mars aan de zijde van alle ouders die geschokt waren door deze misdaden.» (Marokkaanse, focusgroep)

«Het is waar, ik ben sterk gehecht aan Turkije en aan de mensen die daar wonen. Ik ben gehecht aan de cultuur van dat land (...), ik ga er graag zo vaak mogelijk heen. Maar, als het crisis is in België, geloof me dat ik eveneens erg goed aanvoel wat de mensen meemaken! Mijn leven, dat is hier, zelfs al droom ik ook van Turkije.» (Turk, focusgroep)

Voor de meeste bevraagde personen lijken de volledige participatie aan de Belgische maatschappij en hun transnationale praktijken elkaar niet uit te sluiten en spelen ze bovendien zelfs, volop en volledig, in op de twee sferen van hun dagelijks leven in België. Voor sommigen van hen maken hun transnationale activiteiten integraal deel uit van hun beroepsloopbaan, ongeacht of ze subsidies krijgen van een Belgische instelling (gemeenschap of gewest), of ze het statuut hebben van loontrekkende binnen hun eigen organisatie, en of ze er binnen het kader van hun beroep in geslaagd zijn om de kennis van hun land van herkomst te benutten. In deze gevallen worden hun bevoorrechte banden met hun land van herkomst of hun ervaring als immigrant beschouwd als een meerwaarde en wordt hun loyaliteit, zoals een Congolese deelnemer opmerkt, op geen enkel moment in vraag gesteld.

«Het is duidelijk, ik heb geluk gehad. (...) Bijna alle dagen vraagt een collega mij om raad. En ik moet ervan uitgaan dat ze mijn raadgevingen en mijn analyses waarderen want ze komen altijd terug. (...) Ik, ik werk voor België en voor Congo. Dat is duidelijk. Het moet een win-win zijn, zoals men zegt. (...) Dat heeft niets te maken met loyaliteit, het is juist de liefde voor twee landen die me erg dierbaar zijn. Alleen maar goed dus. » (Congolees, focusgroep)

Daartegenover staat de mening van twee respondenten uit de interviews. Voor hen stelt de loyaliteitskwestie zich niet omdat hun verblijf in België voor hen tijdelijk is en ze in een relatief nabije toekomst terug willen gaan naar hun land van herkomst. We noteren dat de twee personen allebei afkomstig zijn uit gebieden met aanslepende conflicten (de ene komt uit Turks Koerdistan en de andere uit Zuid-Kivu). Ze zijn ook erg actief in de politieke organisaties die ze in België leiden en die rechtstreeks gekoppeld zijn aan hun land/streek van herkomst.

Ten derde wordt vaak gedacht dat transnationale politieke praktijken een grote bedreiging vormen voor de sociale cohesie in het gastland. Engbersen en Leerkes (2006: 287) beweren dat de huidige politieke kijk op de relatie tussen transnationalisme en integratie zegt «dat de twee overhoop liggen». Ze verwijzen naar de terroristische aanslagen in New York en Washington (2001), Madrid (2003) en Londen (2005), en ze beklemtonen dat we deze gebeurtenissen kunnen beschouwen als «incidenten van transnationaal politiek activisme». *Daartegenover* staan onderzoekers zoals Sezgin (2008) die aangetoond hebben dat transnationale organisaties die geleid worden door migranten instrumenten kunnen zijn die bijdragen tot ontmoetingen en tot een verdraagzame en betere samenleving.

Het politieke transnationalisme wordt vaak met de vinger gewezen als de grootste bedreiging voor de sociale cohesie. Het 'importeren' van conflicten die zich afspelen in de landen van herkomst naar de gastlanden, met name België, is een realiteit. Toch komen die conflicten doorgaans vooral tot uiting in een vermijdingsgedrag tussen de betrokken gemeenschappen en in de herbevestiging van hun etnische afkomst via het gebruik van verschillende symbolen ter gelegenheid van enkele sleutelmomenten zoals herdenkingsplechtigheden of nationale feestdagen. Heel uitzonderlijk komen ze openlijk tot uiting (Perrin and Martiniello 2010). Dat is bijvoorbeeld het geval bij het Koerdisch-Turks conflict dat in de afgelopen jaren de aanleiding was voor talrijke manifestaties en zelfs voor vandalisme en gewelddadige acties. Dit laatste voorbeeld kan inderdaad zorgen voor spanningen die niet beperkt blijven tot de betrokken gemeenschappen en uitdeinen over de hele bevolking, maar we mogen ook niet vergeten dat veel personen van Koerdische en van Turkse afkomst zich dagelijks inzetten om de integratie van hun gemeenschap van herkomst in de Belgische maatschappij te bevorderen. Een Koerdische respondent formuleerde dat zo:

«Het is een zaak zoals een andere. Hier, in België, ken ik veel personen die bijvoorbeeld lid zijn van Amnesty International. Sommigen zijn daar erg intensief mee bezig. Moeten we ze dan beschouwen als extremisten? (...) Ik ben een Koerd, ik ken veel mensen die daar nog wonen. (...) Dat volk is dagelijks het slachtoffer van verdrukking; de mensen wonen er in ellendige omstandigheden. (...) En je mag ook niet vergeten dat er niet alleen extremisten zijn! Neem mijn dagelijks werk en dat van X [een andere respondent, maar dan van Turkse afkomst]! Wij zijn veel meer bezig met het organiseren van inschakelingsactiviteiten. » (Turk, interview)

Het is inderdaad nuttig om eraan te herinneren dat veel verenigingen die bestuurd worden door de bevraagde personen een zogeheten «twee sporen»-strategie nastreven: ze handhaven hun engagement tegenover hun gemeenschap van herkomst en ondertussen werken ze aan de verbetering van de levensomstandigheden van hun landgenoten in hun gastland. Sommige respondenten ontwikkelden dus activiteiten die de wederzijdse uitwisseling en het respect tussen de leden van hun gemeenschap en alle bevolkingsgroepen in de Belgische maatschappij willen bevorderen. Dat is in het bijzonder ook het geval bij veel respondenten die transnationale culturele activiteiten uitoefenen. In die zin kunnen velen onder hen worden beschouwd als «bruggenbouwers».

Bovendien toont het succes van bepaalde, soms erg ambitieuze, projecten eveneens aan dat het sociaal kapitaal van veel van onze respondenten niet uitsluitend steunt op hun etnische afkomst. In feite bestaat er geen antagonisme tussen een «begrenzend sociaal kapitaal» en een «overbruggend sociaal kapitaal» (Putnam 2000), aangezien men zijn eigen culturele identiteit niet verliest door zich te integreren, maar men juist sterker betrokken wordt in een ander cultureel en sociaal universum.

IX. BESLUIT

Dit verkennend onderzoek steunt op de bijkomende analyse van semidirectieve interviews die vooraf werden afgenomen en op de analyse van informatie die werd verzameld in verschillende focusgroepen. Het geeft ons een beeld van de verscheidenheid van de transnationale praktijken die worden ontwikkeld door personen van Chinese, Congolese, Marokkaanse en Turkse afkomst die in België wonen. Het biedt ons ook een kijk op de verschillende activiteitsgebieden waarbinnen die verschillende bevolkingsgroepen bij voorkeur actief zijn.

Zo ontwikkelen Turken en Marokkanen een intense transnationale activiteit op zowel het economische als op het socioculturele en politieke gebied. Bij de andere in dit onderzoek bestudeerde groepen situeert de intensiteit van hun transnationale activiteiten zich veeleer op de tussenliggende niveaus, maar is er vooral een groot verschil in het spectrum van de ontplooiden activiteiten: de Chinezen investeren vooral in het economische en het socioculturele domein, terwijl de Congolezen vooral activiteiten ontwikkelen op het gebied van politiek en ontwikkeling.

Uitgaande van een assimilatielogica zouden de transnationale praktijken vooral ontwikkeld moeten worden binnen gemeenschappen die nog recenter geïmmigreerd zijn dan bijvoorbeeld de Chinese gemeenschap (Alba and Nee 2003; Waldinger 2006). Het klopt dat de meerderheid van onze respondenten tot de eerste generatie behoort, maar blijkbaar spelen andere factoren zoals de verschillende vormen van kapitaal waarover onze respondenten beschikken, eveneens een belangrijk rol. Zo kan de hypothese die suggereert dat de ontwikkeling van transnationale activiteiten een antwoord is op de onzekere inschakeling van de immigranten in hun gastland (Portes 1997) niet zomaar worden bevestigd. Ook al werden bepaalde, vooral economische, activiteiten ontwikkeld om de sociaalprofessionele situatie te verbeteren, toch blijkt vooral dat personen die economische, sociale of culturele activiteiten ontwikkeld hebben, zowel beschikken over persoonlijke en sociale hulpbronnen als over een zekere kennis van de Belgische wetgeving.

In tegenstelling tot de politieke transnationale activiteiten, raken de sociale, culturele en economische activiteiten nauwelijks aan de band tussen de migratie en de natiestaat (Bauböck 2003). Dat kan verklaren waarom onze respondenten deze initiatieven beklemtonen en erg terughoudend worden als er gepraat wordt over hun politieke transnationale activiteiten.

Zo ook kunnen we ons afvragen of de relatief grote betrokkenheid van de tweede generatie bij economische en ontwikkelingspraktijken niet kan worden gelezen als een manier om hun loyaliteit uit te drukken tegenover hun land van herkomst zonder dat dit vragen doet rijzen bij hun gehechtheid aan het land waar ze opgevoed zijn. Het blijft een open vraag. Naast dit denkspoor over de reproductie van transnationale activiteiten door jongere generaties, is het eveneens interessant om op te merken dat de betrokkenheid bij transnationale praktijken voor de nakomelingen van immigranten een middel blijft om het veld van hun beroepsmogelijkheden open te trekken en om op die manier te ontsnappen aan de etnische stratificatie van de werkgelegenheid, waarmee ze in de praktijk jammer genoeg nog altijd worden geconfronteerd. Uitgaande van het voorbeeld van de Turken van de tweede generatie is het eveneens interessant om zich af te vragen wat de impact is van de verenigingssector en van de politieke overheid van het land van herkomst op het opbouwen van een hybride identiteit die bevorderlijk is voor investeringen in transnationale sociale ruimten.

Met uitzondering van de Congolese vrouwen zijn er minder vrouwen dan mannen die transnationale activiteiten uitvoeren, maar ze beginnen zich wel steeds meer toe te leggen op transnationale sociale ruimten. Deze evolutie blijkt niet alleen te steunen op vrouwen van de tweede generatie die bevrijd zijn van culturele verplichtingen, maar eveneens op een nieuwe migratiegolf van vrouwen, die aantoont dat de betrokkenheid bij transnationale praktijken niet alleen slaat op een sociaaleconomische verhuisstrategie, maar ook kan worden begrepen als een interessant emancipatie-instrument.

Transnationale praktijken van migranten hebben een impact op de Belgische buitenlandse politiek, en meer specifiek op de politieke praktijken. Deze vormen over het algemeen een bron van druk op de Belgische diplomatieke instellingen. Toch blijkt uit een voorbeeld dat werd gegeven door de Burundese gemeenschap, een migrantengemeenschap die niet werd bestudeerd in het kader van dit onderzoek, dat het mogelijk is dat politieke transnationale activiteiten van personen die afkomstig zijn uit landen met zware etnische problemen, een positieve impact kunnen hebben (Turner 2008). De impact van transnationale praktijken op het Belgische ontwikkelingsbeleid wordt echter heel wat positiever bekeken.

Als transnationale praktijken een impact hebben op het integratieproces, dan gaat deze lijnrecht in tegen assimilationistische stellingen: het is niet omdat migranten activiteiten ontwikkelen die gericht zijn op hun land van herkomst dat ze niet meer investeren in hun gastland. Integendeel, uit de ervaringen van veel respondenten blijkt dat ze na het verhogen van hun economisch kapitaal en het verwerven van een zekere status binnen hun gemeenschap en de Belgische maatschappij, meer vertrouwen hebben in hun gastland en hun activiteiten vaak heroriënteren.

XI. BIBLIOGRAFIE

- Al-Ali, Nadjie, Black, Richard, and Koser, Khalid** (2001), 'The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities', *Ethnic and Racial Studies*, 24 (4), 578-600.
- Alba, Richard D. and Nee, Victor** (1997), 'Rethinking assimilation theory for a new era of immigration', *International Migration Review*, 31, 26-74.
- (2003), *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge: Harvard University Press).
- Aleinikoff, Thomas Alexander** (2003), 'Between National and Post-National', in Christian Joppke and Ewa Morawska (eds.), *Towards Assimilation and Citizenship. Immigrants in Liberal Nation-States* (New York: Palgrave Macmillan), 110-29.
- AlterEduc** (2003), 'Flandre : Une école turque ouvre ses portes à Schaerbeek', *Alter Educ*. <http://www.altereduc.be/index.php?page=archiveList&content=article&display=item&lg=1&art_id=6339&s_id=10>.
- Anderson, Benedict** (1991), *Imagined Communities* (New York: Verso).
- Anthias, Floya and Lazardis, Gabrielle** (2000), *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the move* (Oxford: Berg).
- Appadurai, Arjun** (1990), 'Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy', *Theory, Culture & Society*, 7, 295-310.
- Barbour, Rosaline S. and Kitzinger, Jenny** (1999), *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice* (London: Sage).
- Basch, Linda, Glick Schiller, Nina, and Szanton Blanc, Cristina** (1994), *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States* (Basel: Gordon & Breach).
- Bauböck, Rainer** (2003), 'Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism', *International Migration Review*, 37 (3), 700-23.

- Beck, Ulrich** (2003), *La società cosmopolita* (Bologna: Il Mulino).
- Bloemraad, Irene** (2005), 'The Limits of de Tocqueville: How Government Facilitates Organisational Capacity in Newcomer Communities', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), 865-87.
- Brown, Gregory S.** (2004), 'Coping with Long-distance Nationalism: Inter-ethnic Conflict in a Diaspora Context', (University of Texas).
- Brubaker, Rogers** (2001), 'The Return of Assimilation ? Changing Perspectives on Immigration and Its Sequels in France, Germany, and in the United States', *Ethnic and Racial Studies*, 24 (4), 531-48.
- Campani, Giovanna** (1995), 'Women Migrants : from marginal subjects to social actors', in Robin Cohen (ed.), *The Cambridge Survey of World Migration* (Cambridge: Cambridge University Press), 546-50.
- Cohen, Robin** (1997), *Global Diasporas: An Introduction* (Seattle: University of Washington Press).
- De Bruyn, Tom, et al.** (2008), *Diaspora Involvement in Development Cooperation. The Case of Belgium and the Democratic Republic of Congo (DRC)* (Geneva: International Organization for Migration).
- De Haas, Hein** (2006a), 'How governments and development agencies can support diaspora involvement in the development of origin countries'. <<http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/engaging-diasporas-hein-de-haas.pdf> >.
- (2006b), 'Migration, Remittances and Regional Development in Southern Morocco', *Geoforum*, 37 (4), 565-80.
- De Meyer, Inge, De Vos, Hilde, and Van De Poele, Luc** (2002), 'Worldwide Learning at Age 15. First Results from PISA 2000', (Gent: Universiteit Gent).
- Debuisson, Marc and Poulain, Michel** (1992), *Des étrangers, des immigrés... Combien sont-ils en Belgique ?* (Louvain-la-Neuve: Academia).
- Demmers, Jolle** (2002), 'Diaspora and conflict: Locality, long-distance nationalism, and delocalisation of conflict dynamics', *the public*, 9 (1), 85-96.
- Eccarius-Kelly, Vera** (2002), 'Political Movement and leverage Points: Kurdish Activism in the European Diaspora', *Journal of Muslim Minority Affairs*, 22 (2), 91-118.
- Eggerickx, Thierry, Bahri, Amel, and Perrin, Nicolas** (2006), *Migrations internationales et populations d'origine étrangère : approches statistique et démographique* (Bruxelles: Fondation Roi Baudouin).
- Faist, Thomas** (2000), 'Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture', *Ethnic and Racial Studies*, 23 (2), 189-222.

- (2006), 'Transstate Social Spaces and Development: Exploring the Changing Balance between Communities, States and Markets', *Annual meeting of the American Sociological Association* (Montreal Convention Center, Montreal, Canada).
- Favell, Adrian and Geddes, Andrew** (2000), 'Immigration and European Integration: New Opportunities for Transnational Mobilization?', in Ruud Koopmans and Paul Statham (eds.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations politics: Comparative European Perspectives* (New York: Oxford University Press), 407-28.
- Fibbi, Rosita and D'Amato, Gianni** (2008), 'Transnationalisme des migrants en Europe : une preuve par les faits', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 24 (2), 7-22.
- Foner, Nancy** (1997), 'What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century', *Diaspora*, 6, 355-75.
- Fouron, Georges E. and Glick Schiller, Nina** (2002), 'The Generation of Identity: Redefining the Second Generation Within a Transnational Social Field', in Peggy Levitt and Mary C. Waters (eds.), *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation* (New York: Russell Sage Foundation), 168-208.
- Fox, Johnathan and Bada, Xochitl** (2009), 'Migrant Civic Engagement', *Research Paper Series on Latino Immigrant Civic*, 3, 1-20. <<http://www.wilsoncenter.org/migrantparticipation>>.
- Gibbs, Anita** (1997), 'Focus groups', *Social Research Update*, 19 (winter), 1-7. <<http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU19.html>>.
- Giorgas, Dimitria** (2000), 'Social Capital within Ethnic Communities', *Sociological Sites/Sights* (Adelaide, Flinders University: Demetrius at The Australian National University).
- Glick Schiller, Nina and Fouron, Georges** (1999), 'Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields', *Racial and Ethnic Studies*, 22 (2), 340-66.
- Goosens, Luc and Winters, Sien** (2004), 'Wonen en democratie, het recht op kwaliteitsvol en betaalbaar wonen', in Christiane Timmerman, et al. (eds.), *Wanneer wordt vreemd, vreemd? De vreemde in beeldvorming, registratie en beleid* (Leuven: Acco), 141 - 65.
- Granovetter, Mark S.** (1973), 'The Strength of Weak Ties', *The American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360-80.
- Guarnizo, Luis Eduardo** (1994), 'Los Dominicanyorks: The Making of a Binational Society', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 533 (May), 70-86.
- Guarnizo, Luis Eduardo, Portes, Alejandro, and Haller, William** (2003), 'Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants', *The American Journal of Sociology*, 108 (6), 1211-48.

Hambye, Philippe and Lucchini, Silvia (2005), 'Diversité sociolinguistique et ressources partagées. Regards critiques sur les politiques d'intégration linguistique en Belgique', *Revista de Sociolingüística*, (printemps-été). <http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm05primavera-estiu/hambye1_3.htm>.

Hammar, Tomas and Tamas, Kristof (1997), 'Why Do People Go or Stay? In T. Hammar, G. Brochmann, K. Tamas and T. Faist ', in Tomas Hammar, et al. (eds.), *International Migration, Immobility and Development. Multidisciplinary Perspectives* (Oxford: Berg), 1-19.

Huntington, Samuel (2004), *Who Are We? The Challenges to American National Identity* (New York: Simon and Schuster).

Husband, Charles (1994), 'General Introduction: Ethnicity and Media Democratization within the Nation-State', in Charles Husband (ed.), *A Richer Vision: The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies* (Paris: UNESCO), 1-19.

Husband, Charles, Beattie, Liza, and Markelin, Lia (2000), 'The Key Role of Minority Ethnic Media in Multiethnic Societies: Case Study, UK', (Bradford: University of Bradford).

INS (1974), *Recensement de la population et des logements au 31 décembre 1970 (Tome 4)* (Bruxelles: Institut National de Statistiques).

--- (1982), *Recensement de la Population et des Logements au 1er mars 1981* (Bruxelles: Institut National de Statistiques) 149-69.

--- (1992), *Recensement de la Population et des Logements au 1er mars 1991* (Bruxelles: Institut National de Statistiques).

Irving, Jacqueline, Mahapatra, Sanket, and Ratha, Dilip (2010), *Migrant Remittance Flows: Findings from a Global Survey of Central Banks* (The World Bank Working Paper, 194; Washington, D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank).

Ishii, Yuka (2005), 'The Residency and Lives of Migrants in Japan Since the Mid-1990s', *Electronic journal of contemporary japanese studies*. <<http://www.japanesestudies.org.uk/articles/2005/Ishii.html#r1>>.

Itzigsohn, José and Saucedo, Silvia Giorguli (2002), 'Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism', *International Migration Review*, 36 (3), 766-98.

Jamin, Charlotte and Perrin, Nathalie (2005), '*Politiques publiques en matière d'enfance et de jeunesse au XXème siècle en Belgique et en Communauté française*', (Bruxelles: Observatoire de l'Enfance, de la Jeunesse et de l'Aide à la Jeunesse).

Joppke, Christian (1998), *Challenge to the Nation-State: Immigration in Western Europe and the United States* (Oxford: Oxford University Press).

- Karim, Karim H.** (1998), 'From Ethnic Media to Global Media: Transnational Communication Networks Among Diasporic Communities', 1-23. <<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/karim.pdf>>.
- Kasinitz, Philip, et al.** (2002), 'Transnationalism and the Children of Immigrants in Contemporary New York', in Peggy Levitt and Mary C. Waters (eds.), *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation* (New York: Russel Sage Foundation), 96-122.
- Koopmans, Ruud and Statham, Paul** (1999), 'Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, ad the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany', *American Journal of Sociology*, 105, 652-96.
- (2001), 'How National Citizenship Shapes Transnationalism. A Comparative Analysis of Migrant Claims-making in Germany, Great Britain and the Netherlands', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 17 (2), 63-100.
- Lafleur, Jean-Michel** (2005), *Le transnationalisme politique : pouvoir des communautés immigrées dans leurs payx d'accueil et pays d'origine* (Cahiers migrations, 35; Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant).
- Levitt, Peggy** (2002), 'The Ties That Change: Relations to the Ancestral Home over the Life Cycle', in Peggy Levitt and Mary C. Waters (eds.), *The Changing Face of Home. The Transnational Lives of Second Generation* (NewYork: Russel Sage), 123-44.
- Levitt, Peggy and Waters, Mary C.** (2002), *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation* (New York: Russel Sage Foundation).
- Levitt, Peggy and Glick Schiller, Nina** (2004), 'Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society', *International Migration Review*, 38 (145), 595-629.
- Logan, John R., Alba, Richard D., and McNulty, Thomas** (2003), 'Ethnic economies in metropolitan regions: Miami and beyond', *Social Forces*, 72 (3), 691-724.
- Lu, Haina and Touali, Merouane** (2007), 'Transnational Practices of Immigrants in Western Europe. The Cases of the Chinese and Moroccans in Belgium', (Liège: Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations).
- Lucassen, Jan and Lucassen, Leo (eds.)** (1997), *Migration, Migration History, History: old Paradigms and New Perspectives* (Bern: Peter Lang).
- Lucassen, Leo** (2006), 'Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from Western Europe since 1850', *MIS-Beiträge*, 29, 15-36. <<http://www.imis.uni-osnabrueck.de/pdf/files/imis29.pdf>>.

- Lyon, Allina J. and Uçarer, Emek M.** (1998), 'The Transnational Mobilization of Ethnic Conflict: Kurdish Separatism in Germany', *Paper prepared for presentation on the panel on "Stateless Ethnic Nations," at the International Studies Association annual meeting* (Minneapolis, Minnesota).
- Mahamoud, Abdullah A.** (2005), 'Mobilising African Diaspora for the Promotion of Peace in Africa', (Amsterdam: African Diaspora Policy Centre).
- Mahieu, Paul** (2002), 'Desintegratie in functie van integratie', in Christiane Timmerman, Philip Hermans, and Johan Hoornaert (eds.), *Allochtone jongeren in het onderwijs. Een multidisciplinair perspectief* (Leuven: Garant), 205 - 32.
- Manço, Altay** (2007), 'Belgique : associations des populations originaires de Turquie ', *Regard sur l'Est*. <http://www.regard-est.com/home/breve_contenu.php?id=751>.
- Manry, Monique and Schmoll, Camille** (2005), "'Le bizness des femmes" : Nouvelles figures des mobilités maghrébines dans l'espace euro-méditerranéen', *Mobilités au féminin* (Tanger: Sciences de l'Homme et de la Société).
- Marfouk, Abdeslam** (2009), 'Féminisation de la Migration : Dynamiques Internationales & Spécificités Marocaines', *Conseil de la Communauté Marocaine à l'Etranger , 18-19 décembre 2009* (Marrakech).
- Marin, Susanna** (2004), 'Intégration et Valorisation des Compétences (VITAR). Valorisation Identité Transfert Autonomie Réalisations. Rapport d'évaluation finale', (Liège: IRFAM).
- Martiniello, Marco and Lafleur, Jean-Michel** (2008), 'Towards a transatlantic dialogue in the study of immigrant political transnationalism', *Ethnic and Racial Studies*, 31 (4), 645-63.
- Martiniello, Marco and Busetta, Hassan** (2008), 'Les pratiques transnationales des immigrés chinois et marocains de Belgique', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 24 (2), 45-66.
- Martiniello, Marco and Perrin, Nathalie** (2009), 'Immigration et diversité en Belgique', in Jean Beaufays and Geoffroy Matagne (eds.), *La Belgique en mutation. Systèmes politiques et politiques publiques (1968-2008)* (Bruxelles: Bruylant).
- McAdam, Doug, McCarthy, John D., and Zald, Mayer N.** (1996), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (New York: Cambridge University Press).
- Merckle, Pierre** (2004), *Sociologie des réseaux sociaux* (Repères, 398; Paris: La Découverte).
- Michelat, Guy** (1975), 'Sur l'utilisation de l'entretien non directif en sociologie', *Revue française de sociologie*, 16 (2), 229-47.

- Morawska, Ewa** (2003), 'Disciplinary Agendas and Analytic Strategies of Research on Immigrant Transnationalism: Challenges of Interdisciplinart Knowledge', *International Migration Review*, 37 (3), 611-40.
- Morgan, David L.** (1988), *Focus Groups as Qualitative Research* (Newbury Park, CA: Sage Publications).
- Morokvasic, Mirjana** (2003), 'Transnational mobility and gender : a view from post-wall Europe', in Mirjana Morokvasic, Umut Erel, and Kyoko Shinozaki (eds.), *Crossing Borders and Shifting Boundaries, Gender on the move* (Opladen: Leske et Budrich), 101-33.
- (2007), 'Migration, Gender, Empowerment', in Ilse Lenz, Charlotte Ullrich, and Barbara Fersch (eds.), *Gender Orders Unbound. Globalisation, Restructuring and Reciprocity* (Opladen: Barbara Budrich Verlag), 69-97.
- OCDE** (2005) *Migrations, transferts de fonds et développement* [online text], OCDE
- Okkerse, Liesbet and Termote, Anja** (2004), *Etudes statistiques n°111. Singularité des étrangers sur le marché de l'emploi: A propos des travailleurs allochtones en Belgique* (Bruxelles: Service Public Fédéral Economie, PME, Classes moyennes et Energie).
- Østergaard-Nielsen, Eva** (2003), 'The Politics of Migrants' Transnational Political Practices', *International Migration Review*, 37 (3), 760-86.
- (2005), 'Mobilisation politique des Kurdes et pratiques transétatiques', *Hommes & Migrations*, (1253), 68-76.
- Pedraza, Silvia** (2006), 'Assimilation or Transnationalism: Conceptual Models of the Immigrant Experience in America', in Ram Mahalingam (ed.), *Cultural Psychology of Immigrants* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum), 33-54.
- Penninx, Rinus** (2004), 'The Logic of Integration Policies: an exercise in policy thinking', *Working Paper*, 22. <<http://www.cedem.ulg.ac.be/m/wp/22.pdf>>.
- Perrin, Nathalie** (2009), *Les doyens de l'immigration : Le troisième âge immigré en Belgique* (Cahiers Migration, 39; Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant).
- Perrin, Nathalie and Martiniello, Marco** (2010), 'Beyond the Core Conflicts: New Minorities, New Confrontations and New Policies', in INFOCON (ed.), (Brussels: European Commission).
- Perrin, Nathalie, et al.** (2008), *La pauvreté chez les personnes d'origine étrangère* (Liège: Université de Liège).
- Phalet, Karen and Swyngedouw, Marc** (2003), 'Measuring immigrant integration: the case of Belgium', *Studi Emigrazione*, 152, 773-803.

- Portes, Alejandro** (1997), *Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities* (Princeton: Princeton University).
- (1999), 'Conclusion: Towards a new world - the origins and effects of transnational activities', *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), 463-77.
- (2001a), 'Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism', *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 1 (3), 181-93.
- (2001b), 'New Research and Theory on Immigrant Transnationalism', *Global Networks*, 1.
- Portes, Alejandro and Zhou, Min** (1993), 'The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants', *The ANNALS of the Academy of Political and Social Science*, 530 (November), 74-96.
- Portes, Alejandro, Guarnizo, Luis E., and Landolt, Patricia** (1999), 'The Study of Transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field', *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), 217-37.
- Portes, Alejandro, Guarnizo, Luis Eduardo, and Haller, William** (2002), 'Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation', *American Sociological Review*, 67 (2).
- Pries, Ludger** (2001a), 'The disruption of social and geographic space: Mexican-US Migration and the emergence of transnational social spaces', *International Journal of Sociology*, 16, 55-74.
- (ed.), (2001b), *New Transnational Social Spaces. International Migration and Transnational Companies* (London: Routledge).
- Putnam, Robert D.** (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster).
- Ramirez, Angeles** (1999), 'La valeur du travail, l'insertion dans le marché du travail des immigrées marocaines en Espagne', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 15 (2), 9-36.
- Riccio, Bruno** (2001), 'From "Ethnic Group" to "Transnational Community"? Senegalese Migrants' Ambivalent Experiences and Multiple Trajectories', *Ethnic and Migration Studies*, 27 (4), 583-99.
- Rumbaut, Rubén G.** (2002), 'Severed or Sustained Attachments? Language, Identity, and Imagined Communities in the Post-Immigrant Generation', in Peggy Levitt and Mary C. Waters (eds.), *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation* (New York: Russell Sage Foundation), 43-95.
- Schnapper, Dominique** (1991), *La France de l'intégration: Sociologie de la nation en 1990* (Paris: Gallimard).

- Schwenken, Helen** (2003), 'RESPECT for All: The Political Self-Organization of Female Migrant Domestic Workers in the European Union', *Refuge: Canada's Periodical on Refugees*, 21 (3), 45-52.
- Semin, Jeanne** (2009), 'L'éthnologue dans les réseaux économiques des femmes migrantes : modes de présence simultanée entre la France et l'Afrique', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 25 (3), 101-13.
- Sezgin, Zeynep** (2008), 'Turkish Migrants' Organizations: Promoting Tolerance Toward the Diversity of Turkish Migrants in Germany', *International Journal of Sociology*, 38 (2), 78-95.
- Sheffer, Gabriel** (2003), *Diaspora Politics. At Home Abroad* (New York: Cambridge University Press).
- Smith, Robert C.** (2003), 'Diasporic memberships in historical perspective: comparative insights from the Mexican, Italian and Polish cases. *International Migration Review*, 37(3), pp. 724-759.', *International Migration Review*, 37 (3), 724-59.
- Smith, Robert C., Cordero-Guzmán, Héctor, and Grosfoguel, Ramón** (2001), 'Introduction: Migration, Transnationalization and Ethnic and Racial Dynamics in a Changing New York', in Robert C. Smith, Héctor Cordero-Guzmán, and Ramón Grosfoguel (eds.), *Migration, Transnationalization and Race in a Changing New York* (Philadelphia: Temple University Press), 1-32.
- Snel, Erik, Engbersen, Godfried, and Leerkes, Arjen** (2006), 'Transnational involvement and social integration', *Global Networks*, 6 (3), 285-308.
- Somerville, Kara** (2008), 'Transnational Belonging among Second Generation Youth: Identity in a Globalized World', *Journal of Social Sciences*, (10), 23-33.
- Sorensen, Ninna Nyberg** (2004), 'Migrant Remittances as a Development Tool: The Case of Morocco', *Migration Policy Research Working Paper Series*, 2. <http://www.belgium.iom.int/pan-europeandialogue/documents/remittances_morocco.pdf>.
- Tarrow, Sidney** (1994), *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Therborn, Göran** (2000), 'Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance', *International Sociology*, 15 (2), 151-79.
- Tomhave, Roger D.** (1992), 'Value Basis Underlying Conceptions of Multicultural Education: An Analysis of Selected Literature in Art Education', *Studies in Art Education*, 34 (1).
- Van Der Veer, Peter** (2002), 'Colonial Cosmopolitanism', in Robin Cohen and Stephen Vertovec (eds.), *Conceiving Cosmopolitanism* (Oxford: Oxford University Press).

- Van Hear, Nicholas** (1998), *New Diasporas : The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities* (London: UCL Press).
- Verba, Sidney, Schlozman, Kay Lehman, and Brady, Henri E.** (1995), *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics* (Cambridge: Harvard University Press).
- Vertommen, Sara and Martens, Albert** (2006), 'Ethnic Minorities Rewarded: Ethnostratification on the Wage Market in Belgium', *Working Papers*, 61. <http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/WP2006-061.htm?WP_Page=1>.
- Vertovec, Stephen** (2003), *Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. Conceptual and Methodological Developments in the Study of International Migration* (Princeton: Princeton University).
- Wahlbeck, Östen** (2002), 'The concept of diaspora as an analytical tool in the study of refugee communities', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28 (2), 221-38.
- Waldinger, Roger** (2006), '"Transnationalisme" des immigrants et présence du passé', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 22 (2), 23-41.
- Walker, Jack. L. Jr.** (1991), *Mobilizing Interest Groups in America: Patrons, Professions, and Social Movements* (Ann Arbor: University of Michigan Press).
- Wets, Johan** (2004), 'Migration and Development: Myths and Facts', (Geneva: Migration Policy and Research Department, International Organization for Migration / King Baudouin Foundation).
- Wilanga-Ebokwe, Francis** (2005), 'Media en zwarte Afrikanen, een onderzoek naar het mediagebruik van de Franstalige zwarte Afrikanen van Brussel en de situatie van Afrikaanse media in Brussel en in Antwerpen', (Mechelen: Katholieke Hogeschool Mechelen).
- Zhou, Min** (1997), 'Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation', *International Migration Review*, 31 (4), 975-1008.
- Zimmermann, Laura, et al.** (2006), 'Human Capital and Ethnic Self-Identification of Migrants', *Discussion Paper*, 2300, 12.
- Zontini, Elisabetta** (2002), 'Towards a Comparative Study of Female Migrants in Southern Europe', *Studi Emigrazione*, 145, 107-34.

Meer info over onze projecten,
evenementen en publicaties vindt u op
www.kbs-frb.be.

Een e-news houdt u op de hoogte.
Met vragen kunt u terecht op
info@kbs-frb.be of 070-233 728

Koning Boudewijnstichting,
Brederodestraat 21, B-1000 Brussel
02-511 18 40,
fax 02-511 52 21

Giften vanaf 40 euro
zijn fiscaal aftrekbaar.
000-0000004-04
IBAN BE10 0000 0000 0404
BIC BPOTBEB1

De Koning Boudewijnstichting is een onafhankelijke en pluralistische stichting in dienst van de samenleving. We willen op een duurzame manier bijdragen tot meer rechtvaardigheid, democratie en respect voor diversiteit. De Stichting steunt jaarlijks zo'n 2.000 organisaties en individuen die zich engageren voor een betere samenleving. Onze actiedomeinen voor de komende jaren zijn: armoede & sociale rechtvaardigheid, democratie in België, democratie in de Balkan, erfgoed, filantropie, gezondheid, leiderschap, lokaal engagement, migratie, ontwikkeling, partnerschappen of uitzonderlijke ondersteuning. De Stichting werd opgericht in 1976 toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

In 2011 werkt de Stichting met een startbudget van 30 miljoen euro. Naast ons eigen kapitaal en de belangrijke dotatie van de Nationale Loterij, zijn er de Fondsen van individuen, verenigingen en bedrijven. De Koning Boudewijnstichting ontvangt ook giften en legaten.

De Raad van Bestuur van de Koning Boudewijnstichting tekent de krachtlijnen uit en zorgt voor een transparant beleid. Voor de realisatie doet ze een beroep op een 50-tal medewerkers. De Stichting werkt vanuit Brussel en is actief op Belgisch, Europees en internationaal niveau. In België heeft de Stichting zowel lokale, regionale als federale projecten lopen.

Om onze doelstelling te realiseren, combineren we verschillende werkmethodes. We steunen projecten van derden of lanceren eigen acties, bieden een forum voor debat en reflectie, en stimuleren filantropie. De resultaten van onze projecten en acties worden verspreid via diverse mediakanalen. De Koning Boudewijnstichting werkt samen met overheden, verenigingen, ngo's, onderzoekscentra, bedrijven en andere stichtingen. We hebben een strategisch samenwerkingsverband met het European Policy Centre, een denktank in Brussel.

